

**ДРУЖИНИ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ**

в 1941 — 42 роках

«Наша Книгозбірня»

ПЕРЕДМОВА

Збірка спогадів учасників ДУН-у, яку оце видаємо друком, відкриває вперше мало відомі сторінки з історії наших визвольних змагань під час другої світової війни.

Саме постання військової формації — Дружини Українських Націоналістів — є для загалу невідоме й вимагає ближчих пояснень. Факт, що ця українська формація була організована при німецькій армії для боротьби не лише проти большевиків, але з відкритою метою боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу та з не дуже затаюваною метою, що вона має стати зав'язком армії Української Держави, виглядає фантастичним парадоксом, коли врахувати концепцію підбою європейського Сходу, викладену Гітлером у «Майн Кампф-і», та пізніші, згідні з тією концепцією практики німецької імперіалістичної політики на Україні.

А все ж таки, зорганізування української військової частини для боротьби за державну незалежність України, в час, коли гітлерівська політика планувала перетворити Україну на свою колонію, не було ніякою фантазією, але найреальнішим фактом.

Значить, гітлерівська партія — міг би хтось подумати — не була певна чи вдасться їй здійснити свій головний план — перетворити всю східню Європу на свою колонію, на «життєвий простір німецького Райху», тому, поруч з головним планом, мала в резерві — на випадок його невдачі — ще й план Ч. 2., план творення Української Держави, або й кількох неросійських держав, як майбутніх сателітів Німецького Райху, і тому допустила, або толерувала творення українського самостійницького військового з'єднання?

Нічого подібного! Партія і «вождь» були занадто самовпевнені про перемогу над світом, занадто були засугеровані непереможністю німецької армії, перед ударом якої через кілька тижнів валилися такі держави як ЧСР, Польща, Бельгія, Франція, Норвегія, Югославія, Греція, замало мали військової фаховости, щоб розуміти, яких військових і технічних засобів треба на те, щоб самим опанувати, одними лише військово-стратегічними заходами, безмежні простори від Сяну по Урал чи Владивосток, і, врешті, занадто були спрагнені неподільної наживи з воєнної добичі, щоб допустити в той час думку, що творення окремих військових частин українських «унтерменшів» з їх самостійницькою впертістю, може бути непереможній Німеччині на щось потрібне.

Так думала гітлерівська партія.

Інакше думала частина німецьких військовиків. В початкових роках війни німецька армія мала більший голос, ніж у часі миру. Вона творила до деякої міри другий політичний фактор в Німеччині і була не лише єдиною силою в тоталітарній державі, яка не згітлери-

зувалася повністю, але в різних відношеннях стояла в антагонізмі до політично-керівної сили, до Націонал-Соціалістичної Партії. Вона мала сміливість протиставитися їй та в деякій мірі заступати свої інакші концепції, часами навіть не дуже то прикриваючи свою нехит до політики і тоталітарних методів партії. Серед німецьких військовиків, що готувалися до війни проти ССРСР, були такі, що заступали концепцію, протилежну до партійної, розуміючи, що Німеччина повинна поставитись прихильно до державного усамостійнення України та поневолених Росією народів і приєднати ті народи на союзників у війні проти ССРСР. Такі позиції не викликали в той час особливих ударів, бо ціла концепція німецького походу на Схід до самого початку війни була в стадії студійного формування.

З цими колами німецьких військовиків, що займаючися політичними справами, ставилися прихильно до самостійності України, революційна ОУН утримувала приязні зв'язки. Ці зв'язки спиралися на взаємній одвертості. Представники ОУН подавали ясно, що Організація невідхильно заступає ідею державної суверенності України, бореться за неї проти всіх противників і в усяких умовах, іде шляхом власної, незалежної політики, та що співпраця між Україною і Німеччиною можлива лише на такій базі, що Німеччина буде фактично позитивно ставитися до державної незалежності України, а не на базі самої лише спільної боротьби проти большевизму. ОУН не скривала своїх поборювань щодо гітлерівських плянів супроти України, ні того, що всякі імперіалістично-колоніальні намагання натрапили б на наш рішучий спротив. Німецькі партнери висказували своє позитивне ставлення до наших самостійницько-визвольних цілей, не затаюючи своїх застережень до протилежних тенденцій керівних націонал-соціалістичних чинників. Обі сторони згоджувались у тому, що питання генеральних українсько-німецьких взаємин під час війни і після неї залежатиме від ставлення Німеччини до державної самостійності України. Доки це питання ще остаточно не вирішене, згл. доки задуми партії ще не є діючим політичним фактом і є можливість на вирішення впливати, доти базою взаємовідношень буде робота в тому напрямі та підтримка тими військовими німецькими колами наших самостійницько-визвольних акцій в таких межах, які були можливі в умовах німецької політики перед початком війни з ССРСР.

Ця підтримка в тому періоді відносилася головню до військових і технічних справ, в чому німецькі військові чинники мали досить широкі можливості обходити гітлерівську політику, що вони й робили, не порушуючи в нічому самостійницької політики нашого націоналістичного руху. На передодні війни головною справою для ОУН була військова підготовка членів Організації. Організаційні військові вишколи, роблені власними засобами, давали лише теоретичну підготовку, але не могли дати того практичного і всебічного підготування, яке можна б придбати, маючи засоби, якими диспонує військо. ОУН старалася поширити можливості військових вишколів, використовуючи різні нагоди, які не потягали за собою зобов'язань ані для Організації, ані для курсантів, зокрема політичних чи зобов'язань щодо військової служби.

На кілька місяців до війни відкрились можливості влаштувати при німецькій армії та її засобами вишкіл двох українських відділів, величини (разом беручи) приблизно одного курення. Німецькі військові чинники не прецизували остаточно положення й завдання тих відділів перед партійно-урядовими чинниками німецької офіційної політики. Вони ставили перед ними всю справу ДУН-у, як спробу, як маленький початок практичного формування німецько-українських відносин на базі спільної боротьби проти большевизму, додаючи, що українці виступали б як політичний фактор і як союзник під власним національним прапором і під виразним політичним гаслом: «За Самостійну Соборну Українську Державу!» Цей плян військових кол, перепачкований перед партійними керівними чинниками, як дрібна справа військово-технічного, допоміжного значення, без ніякої політичної ваги, мав угаєний політичний розрахунок, що відділи ДУН-у в розвитку воєнних дій розростуться, приборуть мілітарно-політичного значення та причиняться до завалення націонал-соціалістичної концепції східної політики, що змала творити на європейському Сході колонії, і до перемоги концепції німецьких військовиків: з'єднання союзників Німеччини проти Москви серед народів, яким Німеччина повинна допомогти справді визволитись і жити самостійним державним життям. Дальша доля відділів ДУН-у мала б вирішитись у залежності від того, чи гітлерівський уряд у розвитку воєнних подій далі настоюватиме на своїм пляні східної політики, чи відступить від неї. Якщо б експеримент удався, два малі відділи ДУН-у мали стати зав'язком української національної армії. В протилежному випадку вся ця спроба мала б бути безгомінно ліквідована, відділи мали б бути в якийсь малопомітний спосіб розпущені.

Такий був плян політичної тактики тих німецьких військових чинників, що підшукали можливість організування двох українських військових відділів з національно-політичним обличчям. Звичайно, в умовах тоталітарної дійсності, ці задуми незгідні з урядовою гітлерівською лінією, не були так відкрито з'ясовані, як ми вище подали, але їх суть була в посередній формі доведена до відома Проводу ОУН. З тих же причин не могли вони підписати формального договору з ОУН в цій справі. Тому Провід ОУН подав їм списані на письмі свої умови, на яких він передавав оба відділи на вишкіл до німецької армії. Ці умови вони прийняли за зобов'язуючі для себе і дійсно їх дотримувалися: В тих умовах було подане м. ін. наступне:

Набором і формуванням ДУН-у мають займатися не німці, але ОУН (тобто її Військова Референтура). Політичним проводом, якому підлягали оба відділи ДУН-у та всі його учасники, є Провід ОУН; перед ним вони є зобов'язані присягою. Завданням відділів ДУН-у є боротися проти Москви за відновлення і захист Української Самостійної Соборної Держави. Про введення ДУН-у в воєнні дії має рішати Провід ОУН. Німецькі військові зверхники мають над учасниками ДУН-у наказодавчу владу тільки в засягу вишколу й військового побуту. Старшини і стрільці ДУН-у тільки в такому обсягу підлягають наказам німецьких старшин і до цього зобов'язуються окремим приреченням, але не складають присяги, яка зобов'язує в

німецькому війську. Військова референтура ОУН має право надавати військовій ступні.

На безпосередніх організаторів ДУН-у, що по українській лінії творили його командний склад, було покладено незвичайно трудне завдання, втримати і захистити незалежні позиції відділів ДУН-у в випадку перемоги концепції партії. Тому в склад командного стану ДУН-у ввійшов тодішній керівник Військової Референтури ОУН, Р. Шухевич, з частиною штабу своїх найближчих співробітників.

Дружини Українських Націоналістів склалися з двох відділів, північного, під командуванням тодішнього сотника Р. Шухевича і південного, під командуванням тоді майора Є. Побігушого. Для втримання справи в таємниці до часу війни з ССРСР оба відділи вишколювалися на німецькій території і мали кодовані німецькі назви: Південна Група — «Ролянд», північна — «Нахтігаль». З хвилиною вибуху війни північний відділ ДУН-у брав участь у фронтових діях, відбуваючи похід по лінії Радимно-Львів-Тернопіль-Проскурів-Вінниця. Південний відділ ДУН-у, що пізніше закінчив вишкіл, був через місяць теж висланий на Україну через Румунію в напрямі Одеси. Але на Україні розгорнулися події цілком несподівані для німців. У Львові і на скоріше звільнених від большевиків Західних Областях України проголошено відновлення Української Держави, населення почало встановлювати українську владу, Похідні Групи ОУН розгортали самостійницьку політичну акцію в фронтовій полосі на довго перед появою там німецьких партійно-політичних і адміністративних чинників. Північний відділ ДУН-у відразу яскраво виявив своє обличчя, домагаючись всюди на лінії свого маршру місцевого населення організувати українську адміністрацію, проголошувати відновлення державності, нав'язувати співпрацю з місцевою підпільною сіткою ОУН, що масово розповсюджувала в той час погрозливу прокламацію Крайового Провідника ОУН Легенди — Климova, що закликала організувати негайно власну збройну силу та готуватися до боротьби на два фронти, якщо німці не визнають самостійності України. Також південний відділ ДУН-у з першого дня приходу на українську землю став в обороні українського населення проти румунських знущань і нав'язав співпрацю з Похідними Групами ОУН, що в той час були поліційно переслідовані. Гітлерівська політична влада, побачивши надсподівано велике патріотичне піднесення серед українців і необчислимі для неї наслідки політичних акцій ОУН, заарештувала членів Українського Тимчасового Правління та досягнула для неї частину Проводу революційної ОУН, боячися збільшення воєнного хаосу, негайно відкликала з України оба відділи ДУН-у.

Дальша доля ДУН-у зависла на волоску. Політичний провід ДУН-у вислав до Головного Командування Німецької Армії гостре меморандум за підписами всіх стрільців з максималістичними домаганнями (пор. стор. 55.). Між Командуванням Німецької Армії та Міністерством Сходу гітлерівського уряду почалася довга суперечка і тяганина, яка покінчилася тим, що ДУН-у таки не розв'язано, але оба відділи злучено і передано під зверхництво Охоронної Поліції, як формування на спеціальних правах, що не буде брати участі в поліційних, лише в охоронних акціях, і вислано не на Україну, але

«тимчасово» на Білорусь на найважче завдання, до поборювання большевицьких партизан.

Про дії ДУН-у на Білорусі, про солідарну боротьбу всього стрілецтва за втримання незалежної позиції ДУН-у перед німецькими заходами, про бої з червоними партизанами й остаточне розв'язання відділів розказують автори спогадів у цьому збірнику. До матеріалів документарної вартости належить щоденник Т. Крочака, який пощастило авторові врятувати в хуртовині воєнних подій, і витяги з якого вміщуємо без змін, додавши від себе лише відповідні підзаголовки для легшої орієнтації читача в поданому матеріалі. Наш збірник це перша книга про долю цієї хороброї військової формации українських націоналістів, що зважилися піти на пролом гітлерівської концепції поневолення України не невловимим для окупанта шляхом підпільно-революційної боротьби, але надівши його мундири, щоб уможливити собі і цією ризиковною дорогою творити сили і докнані факти для справи українського державного визволення. Велика частина старшин, підстаршин і стрільців ДУН-у, ставши після розв'язання ДУН-у інструкторами, старшинами і командирами УПА, передала свій досвід партизанської війни, своє набуте військово знання свої сили і життя Українській Повстанчій Армії. Обов'язком тих учасників ДУН-у, що осталися ще живими, є виповнити своїми спогадами незаписані ще сторінки української історії 1941-42 рр.

Першим початком цього завдання являється наш збірник.

ЄВГЕН ПОБГУЩИЙ

майор ДУН

**Дружини
Українських Націоналістів
на Білорусі**

ЧОМУ ПОСТАВ ЛЕГІОН ДУН?

Творцям Легіону Дружин Українських Націоналістів (ДУН) просвічувала та сама ідея, яка змушувала йти до бою Українських Січових Стрільців в 1914 р., по боці Австро-Угорщини, хоч вони заставали повішених австрійцями і мадярами своїх батьків у рідних хатах. Подібні умовини були тоді, коли австрійці казали частині зголошених добровольців йти додому, бо з політичних міркувань не бажали мати тодішній легіон надто сильним. Що то значило? Чи то було довір'я до того тодішнього Легіону?

І тоді ніхто не обіцяв ніякої України, не було ніяких конкретних надій, якими можна було б потішатись Усусусам, коли вони гинули на полі слави, коли славою покрили Макивку. Вони, однак, гинули за Україну, боролись за Україну і вибороли вкупі з іншими волю України.

І немає нікого, хто б наважився нині сказати, що Усусуси були непотрібні, що намарне проллято кров найкращих синів України. Натомість коли добровольці Легіону ДУН зголосилися так само добровільно до української частини — йти визволяти Україну з-під большевицького ярма під командою українських старшин, боротись на рідних землях, — то це „щось іншого”, бо не осягнено такого самого успіху. Не завжди осягається намічену ціль. От Легіон голоситься боротись за Україну. Коли політичні умовини змінились так, що за неї не можна боротись в лавах німецької армії — всі добровольці відмовляють „послужу” і не годяться довше служити в такому війську. Старшини і багато бійців йдуть до тюрем і концентраків... і тоді кажуть деякі „політики” пост фактум, що Легіон був непотрібний, що вони вже тоді говорили і не радили йти до того Легіону. Ні! Не лише наші вірили в те, що буде Україна, і німецькі вояки вірили теж, і про це буде мова далі.

З самої історії ДУН-у зможе об'єктивний читач виробити собі думку про те, чи був він потрібний, і чи треба було його творити.

ПЕРШІ ДНІ „РОЛЯНДУ”.

Націоналісти запросили мене до Завберсдорфу, біля Вінернойштагу в Австрії, школити там Південну Групу Легіону в характері командира тієї частини ДУН-у. Сказали, що праця почнеться з дуже малої групи людей, яких треба буде школити не лише на старшин і підстаршин, але й на майбутніх командирів більших з'єднань, бо з тої малої частини розростатиметься колись українська армія, по волі чи проти волі наших хвилевих опікунів. Вишкіл мусить відбуватися в строгій таємниці перед большевицькою розвідкою, бо до війни ще кілька місяців.

Вишкіл почався в половині травня 1941 р.

Важко уявити собі працю вишколу, коли розглянути умовини, в яких він відбувався.

В гарному, хоч старенькому замкові, було місце на одну сотню, але дуже трудно помістити там „Легіон”. На поля виходити не було дозволено (до вибуху війни), отже школити треба було на подвір'ї й в городці, довгому на 100 і широкому на 80 метрів. Початок промовляв би за те, що в тих умовинах не вдасться нічого зробити.

Зроблено, одначе.

Зроблено тому, що всі до одного, що туди прибули, мали фанатизм націоналістів. Той фанатизм замінив також рекрутів в інструкторів. Спершу, з браку старшин, лінійну службу повнив навіть духовник, і він часом провадив військо до сусідньої церкви і по подачі команди, щоб входили до церкви, спішився скоро відчепити пояс — ознаку чергового старшини — і надіти священничі ризи.

Службу повнили й лікарі, яких було аж... двоє, і ті були теж інструкторами.

Службу повнив почерзі і сам командир Легіону і строго перевірював вартівників та чергових підстаршин.

Від першого дня служби починались зайняття молитвою за волю України, і праця кінчалась молитвою за її кращу долю. Старшини мусіли здебільшого вставати раніше за рекрутів. Харчі були однакові для всіх. Однострої також однакові, лише з нашивками для старшин і підстаршин. Вишкіл проваджений був, з першого дня не лише навчальний, для бійців, але й для інструкторів.

Дисципліна була незвичайна. Найважча кара була: „за це

не поїдете з першою чергою на фронт”. Така одна кара була раз причиною великого розпучливого плачу двох добровольців та інтервенції — прохання бунчужного в командира, щоб зменшити кару, бо таке покарання надто було пригнобило обох покараних, і він боявся, щоб вони не зробили собі чогось злого. Інтервенція тієї „мами” Легіону допомогла.

По кількох днях побуту відбулось вручення зброї. Рекрути-добровольці брали кріси з рук командирів і присягали:

„Тим крісом здобуду волю України, або згину за Неї”. При тому деякі цілували кріси. Ситуація була така зворушлива, що я дуже боровся, щоб не показати молодим своїм „дітям” свого зворушення. А так бажалось тоді поцілувати тих дітей, що цілували зброю.

По вибухові війни проти СРСР можна було йти й на поля до вишколу. Для загартування молодців, вибрались вони раз в гори Альпи. Знайшлося тоді кілька таких, що не мали відваги понад безоднями дійти на сам шпиль високих (2000 м.), стрімких гір. За те мусіли вертатися пішки додому понад 20 км. Це глибоко врилося в пам'яті і їм, і їх спідрузям недолі, і ніхто не нарікав за той важкий марш по прогульці в гори, бо знали, що доброволець ДУН-у мусить бути дисциплінований і відважний. Ту відвагу показали вони опісля в боях.

ОБСАДА ДУН-у

Командиром спершу Південної Групи ДУН-у — що для замаскування мала назву „Ролянд”, а опісля цілого ДУН-у — був я, активний старшина з Польської Армії. Інші старшини були всі з резерви, але мали великий запал до праці, хоч часом малу педагогічну практику. Підстаршини, подібно ж, мало мали практики в інструктуванні. Тому відбувались щодня дуже докладні й довгі відправи, де в деталях переводжено, що і як школити наступного дня.

Німецькі зв'язкові старшини і підстаршини до помочі, для пізнання німецької тактики та зброї, були дуже коректні, до всього мали зрозуміння, і не було майже жодних непорозумінь. Особливо милою й інтелігентною людиною був сотник Новак, який дуже тактовно й культурно передавав уся-

кі доручення від вищого командування до Легіону, залишаючи вільну руку українському командуванню в вишколі і вихованні Легіону.

Відносини з ними були товариські і навіть дружні.

За весь час вишколу не було дійсно поважних порушень дисципліни, крім кількох „випадків” на сусідні сади та замалого запалу „альпіністів”. Жодна вільна хвилина не була вільною в дійсному того слова значенні. То була культурно-освітня праця, то якийсь виклад-гутірка когось із старшин, часто самого командира, то ватра з співами, то веселий, але виховний вечір. Перерв у дослівному значенні, під час вишколу не було. Як лише дозволено було закурити, всі сідали, щоб оглядати підготований „артистами” на весело якийсь фрагмент служби в касарні чи в полі. Напр., помистецькому відтворили захворіння одного „типа”, що не послухав порад санітара і сів на вогуку землю по поході. Так у веселій формі багато дечого вчилися рекрути й під час перерв. То знов у вільних хвилинах стріляли з вітрівки.

Часті алярми запевняли, однак, що не для забавок приїхали всі сюди, а часті, довгі, особливо нічні марші та гострі стріляння нагадували, що наближається той час, коли Легіон піде до бою проти народобивців. Час наближався швидко, день виповнений працею летів стрілою.

ВИБУХ РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ ТА ВІДНОВЛЕННЯ САМОСТІЙНОСТІ УКРАЇНИ

Дня 21. 6. 1941. в год. 4. почалась війна проти ССРСР.

При співі „Ще не вмерла...” підносивсь синьо-жовтий прапор на щоглі алярмової площі і всі присутні німці віддавали також по честь тому прапорові. Не було жодного добровольця, в якого не було б сліз радості в очах, коли він почув про те, що вже нарешті почалась війна проти відвічного ворога України. З подвоєною енергією почалось шкolenня. Не знати, коли військо спало поза нічними походами, вартами, алярмами; дещо змарніли лица, зате поставав вояцький тип бійця-месника за трьохсотлітнє винищування українського народу, фізичне й психічне. З дітей ставали незабаром герої на полі слави.

Проголошення самостійності України у Львові це неза-

бутній день для тієї частини Легіону, що була в Завберсдорфі. Всі вони тремтіли, скільки то ще днів доведеться їм ждати, заки зможуть кинутись рятувати ще не домордованих по тюрмах, ще не розстріляних по-ночах поза містами, ще не вивезених на каторжні роботи на Сибір.

Чи ж зможе вояк описати ту гаму почувань, коли він почув проголошення, яке на хвилях етеру йде у світ — що частина України вже визволена з большевицько-московської неволі!

ІЗДА НА ФРОНТ

Важко описати мої обсервації наших добровольців, коли довідались вперше на святочній збірці, що „їдемо на фронт”.

Слово „фронт” витискає в кожного вояка поважні асоціації думок. Він в першій хвилині бачить не бій, а небезпеку, може кінець життя. Деякий бачить невигоди життя, інший розстання з дівчиною, з родичами. Це можна б перестудіювати на більшості народних пісень, куди пройшли такі рефлексії.

В нашому Легіоні не помітив я нічого подібного. Я порівнював наших добровольців і з іншими вояками регулярних армій, яких бачив в хвилині такого приготування їхати на фронт. В наших була зовсім інша психологія, як у тих. Там спішне писання листів, прохання про відпустки, щоб прощатися з родиною і знайомими, поладнати всякі справи тощо.

Тут, в Легіоні, я закріпив у більшості добровольців докладніше чищення зброї, кращий перегляд виряду, вибір вечором більш бойових пісень до співу, а не сангументальних, дискусії про бої, які наближаються, як про щось нормальне, і ніде ні натяку про важкі умовини фронтового життя та небезпеку. Якщо й було поденервування у кого, то перед тим незнаним ще, але не перед небезпекою. Всі готові були на небезпеку і це було у них таке природне, що про це не варто було згадувати в розмовах.

В регулярних арміях траплялися в таких випадках якісь реклямації, перенесення до запасної частини з дуже „важних” причин тощо. Тут були лише завзяті і часом хитрі заходи про те, щоб не попасти до запасної частини, яка ще мала залишитись.

В регулярних частинах прощають від'їзджуючих різні

гості, родини, зверхники, — тут для збереження тайни не було нікого і тому більш буденно і тому й нормально виглядав той від'їзд. То давало більш вражень поважного повнення обов'язку, чим парадного виїзду на здобування „слави”.

З усіма німцями, які їхали з нами, були дружні відносини і дружба по зброї затіснялась. Ані одна дівчина „не подала хустини” на прощання і також добровольці не співали пісні про хустину, бо знали, що командування Легіону дуже тієї пісні не любить. Вояк має думати, що має загинути ворог, а не співати плаксивих пісень.

Переїхали через Угорщину до Румунії і здержались в м. А. Лише недавно большевики напали і загарбали Басарабію, а вже були пам'ятники не лише Сталіна але й Пушкіна, побудовані по тамошніх містах. Москалі вже несли у світ большевицькі ідеї і московську культуру, мистецтво та імперіалізм не лиш фізичний, а й духовий.

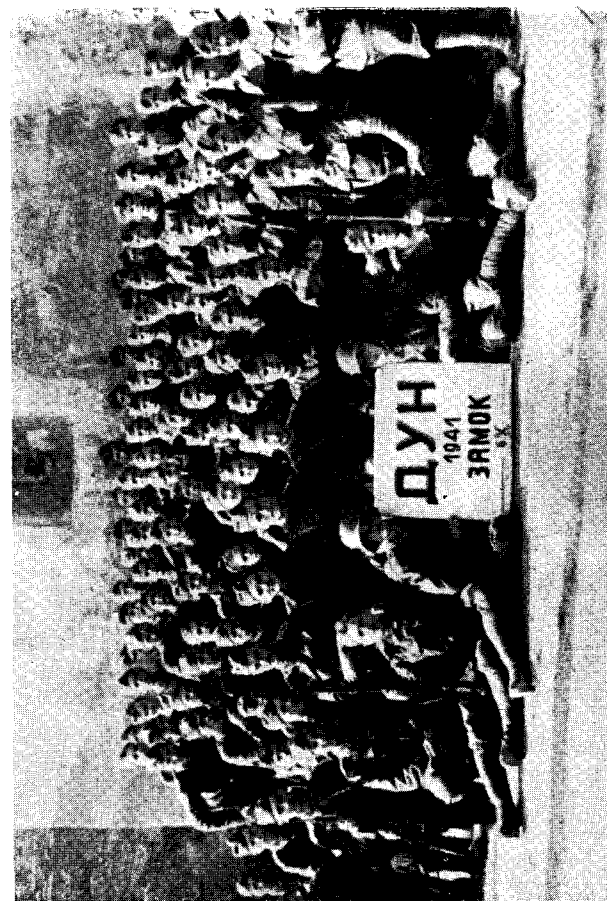
В Румунії перед відходом на фронт мали ми ще кілька днів вишколу. Большевики перед відходом залишили багато крісів і стрілен. Наші хлопці взяли, розуміється, на стрільницю і такі кріси, щоб випробувати, як ними ціляється. В часі стріляння ми мали перші випадки розірвання крісів якимсь вибуховим матеріалом, який залишили навмисно в тій цілі. Ці розриви легко поранили кількох наших добровольців. Ми вперше пізнали методи боротьби москаля.

Нарешті одержали наказ машерувати до фронтової стріфи.

Походи відбувалися серед найбільшої спеки гарячого літа і шляхами без дерев. Старі, загартовані регулярні румунські кольони пересувались біля нас тихо, втомлені і задумані. Наші молодці співали майже безупинно під час усіх походів. На сході гули гармати, і чим більш ми до них зближались, тим більш бойові лунали співи.

Добровольці, непривичні до такої горячі, могли діставати соняшні удари. Тому ми дуже докладно повчили, як розпізнавати перші симптоми, коли людина дістає соняшний удар і провірювали, чи всі добре це знають. Кожного дня, перед вимаршом пригадував я особисто і провіряв чи пам'ятають всі, що мають голосити командуванню, коли діставатимуть такі об'яви соняшного удару. По кількох днях такого, дуже форсовного походу, впав один доброволець.

Ми ствердили соняшний удар. По одержанню першої по-

Частина Південної Групи ДУН-у на вишколі в замку в Завберздорфі в вересні 1941 р.

мочі очунав і тоді питаю його, чи мав початкові об'яви соняшного удару. Він признається, що мав, але голосить, що він боявся голосити, щоб часом не був відсланий на віз яко „слабий”, або що гірше до запасної частини, як ще нездібний до воєнних трудів.

Це був перший і останній випадок соняшного удару.

Був випадок, що один заспаний вояк (якраз доктор) рано не міг знайти одної скарпетки, тоді надів запасну, щоб не спізнитись на збірку. Під час походу нарікав він, що його дуже тисне чобіт, але ждав до першої павзи. Тоді скинув чобіт і побачив, що відбув п'ять кілометрів походу в чоботі, в якому скручена була друга скарпетка. Питаю, чому не згосився і не поглянув вже в дорозі, що його так тиснуло в пальці, він голосить, що не мав відваги виходити з похідної кольони, вже краще терпіти тих кілька кілометрів.

Подібних прикладів, може маловажних, було дуже багато.

Легіон одержав завдання очищувати запілля з розсипаних по терені втікачів-большевиків з полону.

Відношення румунів до нас було більш як погане, бо надто скоро вони зорієнтувались, що і яка ми частина, а йшли вони окупувати частину України. Тому скоро запротестували проти роздавання нами різних наших пропагандивних летючок між населення.

В одному більшому місті заквартирували ми разом з румунами. В ночі румунські вартові з нудьги чи зі страху стріляли собі що кілька хвилин. Варт мали вони багато і цілісенку ніч було стріляння як на війні на фронті, чому румунські старшини потурали.

Під час походів дивувались ми дуже, що наші карти ніби нові, а зовсім не погоджуються з тереном. По довшому поході, коли таки не можна було знайти нарисованого на карті села, питаю надходячих селян, де то село. Тоді вони вияснюють, що його за щось то спалили большевики, зрівняли з землею навіть димарі, що залишилися свідками села, і заорали його. Деревя вирубали всі. Аж тепер пригадали ми собі ті часи „дикого середньовіччя”, коли зникали так на Правобережній Україні цілі оселі з лиця землі.

Ми мали наказ машерувати не головним шляхом а бічними доріжками. Раз впав малий дощ і тоді всі наші „табори” загрузли і ми були відтяті від них — доки не підсохло. Без таборів важко було всьому куріневі залишитись. Тоді аж

ми зрозуміли, яку то благодать принесли москалі на Україну. Це ж недалеко від великої ріки, де повно каміння і будова доріг неважка справа. Видно, що з розмислом того занехано.

НАСЕЛЕННЯ

Перша зустріч з українським населенням дуже нас розчарувала. Нас прийняли з великою резервою. Причиною того були різні прикри пригоди з уже переходячими румунами, та найважливіше те, що не знали докладно, хто ми, або були тенденційно попереджені, що прийдуть поляки. Тоді вже почались поміж песимістами дискусії, що большевикам вдалось уже перемінити нове покоління на свій лад, що воно жалкує за відійшовшими большевиками і нас не бажає. Однак, коли лише задержались ми де на кілька годин і населення могло нас пізнати, а найбільш по вечірній молитві, яку ми завжди співали всім курінем, підходили до нас групами і прохали зайти до них, бодай на хвилину. Аж у хаті розв'язувались язика. Появлялося на столі „чим хата багата“, і при цьому пізнавали ми, що тих кілька десятків років шаленої пропаганди дало лише поверховну політуру мовчання. Душа залишилась українська. Між нами нав'язувались найкращі взаємини і рано відходив Легіон так заквітчаний, що з кожного кріса похиялася в сторону села гарна квітка. На жаркому сонці скоро вона в'янула, але ми знали і не забували, що кожний окупант, який б він не був, не вирве з того народу любови до свого, до самостійности, що по наших селах далі залишилась „козацькі внуки“. Інстинкт селян диктував їм, що німці не йдуть „визволяти Україну“ і вони приходили з тими думками до нас.

УДАР

Скоро переконались ми, що це була правда.

Довго дискутували ми з нашим зв'язковим старшиною-німцем про політику німців на Україні. Він сам багато не передбачав і не знав, що діялось. Ми підійшли вже під са-

мий фронт і мали випадок, що одного нашого добровольця обстріляв один фронтовик німець, бо, як потім вияснилось, не знав нічого про нашу частину і думав, що то большевики. Ще не було ні одного властивого бою, коли прийшла до нас вістка про зміну політики німців, про арешти наших зверхників і про можливість відкликання нас знову до заплілля.

Це було таким ударом для кожного з добровольців, що трудно описати, що тоді діялось. Коли ж прийшов наказ, що маємо вернутися в заплілля, тоді деякі добровольці почали „зникати“. До заплілля вони не мали сили вертатись. Кількох пішло як перекладачі до німецьких частин, щоб таки залишитись на фронті. Інші пішли до Похідних Груп ОУН, що появилися в околиці.*)

Решта пригноблена, як ніколи в житті, сиділа на одному з двірців, довго чекаючи на поїзд що мав вертатися до Австрії. Хоч від фронту було не так то й далеко і налетіти були можливі — то ми запалили вечором велике вогнище, і здається на хвилину всі проявні забули про небезпеку і задивлені в огонь співали сумних пісень.

Задивився і я в ту заграву... Яка гарна символіка тодішнього стану на сході Європи. Горить большевицька заграва, а всі, в чіх руках можливість рятувати світ від небезпеки, байдуже приглядаються тому. Ми бачили вже, як завзято бороняться большевики, як поміж полоненими найменше москалів, як пішов би весь наш народ до боротьби з відвічним ворогом України, а зараз людства- большевицькою Москвою, треба лише іншої політики. Невже ж так мало знають німці, що діється на сході?

Ми потішались лише тим, що може будемо мати змогу, як очевидці нових відносин на Україні, дещо таки передати найвищим німецьким чинникам про їх шалені помилки на Україні, що були роблені всупереч порадам їхнього найбільшого військового філософа і політика Клявзевица, що Росію можна побороти лише „знутри“, тобто лише її поневоленіми народами. Дай Боже, щоб помилки німців не повторили інші стратеги, коли в треге пічнеться світова війна!

Довго дивився я в ту заграву, яка розгорялася при поїзді,

*) Про діяльність цих політично-пропагандивних відділів вийшли друком цікаві спогади З. Матли: «Південна похідна група» і М. Чубая: «Рейд організаторів ОУН, від Попраду по Чорне море».

з щораз більшою небезпекою для всіх нас і тому наказав я таки загасити її, але — українцям. Невже ж не помітять ніхто на заході, що лише українцями і іншими поневоленими народами Москвою, буде можливо погасити небезпеку загрози для світа, яку роздмухують большевики?

З ФРАНКФУРТУ НА БІЛОРУСЬ

Повернувшись з України до Австрії, південний Легіон півтора місяця продовжував вишколюватися на замку в Завберсдорфі. Наслідком старань, що ми їх в тому часі поробили спільно з північним Легіоном ДУН-у, перевезено наприкінці жовтня 1941 р. обидві частини Легіону до Франкфурту на Одрі та получено їх в одне військове з'єднання.

Дальший вишкіл з'єданого Легіону відбувався в Франкфурті майже цілу зиму. На фронт нас не спішилися посилати, не було наказу „згори”.

Наказ прийшов несподівано, в перших днях весни 1942 р. — за три дні відійде Легіон на схід. Місце предбачене лише в наказі, що його Легіон одержить в останній хвилині від'їзду. Відразу гостре поготівля. Одержали польові кухні, амуніцію, номер польової пошти і т. п., приемні знамена надходячих бойових дій.

Важко описати настрої Легіону. Це ж він був уже на Сході, і звітіля його стягнули, і знову повертають туди. Мала надія, щоб знову поїхати на Рідні Землі, коли саме з них Легіон був стягнений.

До Легіону прибули українці з Берліну. Прощання було гарне і веселе. Всі таки більш раділи з того, що нарешті знову йдуть воювати.

Транспорт від'їхав на схід. Спершу думали, що на Україну, бо хоч були призначені на Білорусь, не їхали через Шлеськ. Напевно десь був тоді якийсь міст у Польщі висаджений на тому шляху, і тому виминали його на південь.

Легіон перебрав завдання від іншого, лотиського загону, який переносили на Україну...

Він застав такі занечищені касарні й приміщення, що бідні добровольці приводили їх до порядку цілими тижнями і дивувались, як так могли мешкати люди. Всі вичували, що наше завдання не може бути оборонне, а наступальне, що не

буде нашим завданням лише пильнувати мостів і шляхів, а треба вишукувати большевицькі банди, які крились по лісах. Переконуємося, що крім офіційно наказаних бойових акцій, деякі старшини робили на власну руку додаткові. Щоб не постала „отаманія” в командуванні, я як командир мусів видати виразний і, в додатку, таємний наказ, що заборонюється на власну руку чинити „малу війну”.

Найважчий був перший випад у багнисті ліси над Березиною. Коли ми підійшли з кількома сотнями до тих пралісів, то цивільне населення почало нас остерігати, що не перейдемо тих лісів. Там лежать дерева трюх „поколінь”, повалені одно над одним, яких не можна навіть зимою вивести. Ми увійшли в ті непереходимі ліси. Це всі перший раз пішли на зустріч бандам і влізли в багна, яких досі не бачили. Зійтись мали при „В. Горі”. Часто попадали по пояс у багна, часом рятував лише скок із пня на пень, чи перехід поваленим деревом. Були такі дивовижні спорохнявілі дерева, що виглядали на звірюки. Раз підскочив до мене найближчий вояк і шепнув „рись” і дійсно вже і я змірився до нього. Рись був дуже великий і замірився до скоку. Однак, здається мені, не мав відваги і чекав на підхід, тому підійшов я ближче і помітив, що це — пень.

Малярі мали б прекрасні мотиви до малювання. Там напевно в багатьох місцях не було ще людської ноги. Так ішли ми, і задержувались для нав'язання зв'язку, весь день. Марш дуже важкий, всі мокрі від багон. Добровольці не звичні до такого маршу, губились, і тому треба було їх стягати. Марш виключно за компасом. Такі марші кілька днів дали те, що ми не наткнулись ніде на ворога і лише набрали вже досвіду, як посуватись такими лісами, отже ми, по осторозі від населення, що то не до переходу ліси, — таки перейшли їх.

НА СЛІДАХ БОЛЬШЕВИЦЬКИХ БАНД

Одного разу заалярмували нас з одного села, коло 14 км. від штабу ДУН-у, що туди прийшли большевики і розквартирувались на нічліг. Під'їжджаємо на половину дороги отружено під ліси, серед яких було те село. Далі підходимо до нього лісами. Темно так, що спершу не видно власної ру-

ки перед собою. Так доходимо з пор. Сидором і однією чотою до села.

Коло 2. години ночі, коли все, правдоподібно, заспало, з протилежного боку влазимо до села. Напруження надзвичайне, коли увійти до перших хат. Скрипнули двері другої від краю хати, хтось з неї виходить, всі маємо кріси відбезпечені вже в тій хвилині, і кілька вояків кидається на застрашеного, що почав власну потребу — селянина. Від нього довідуємось, що банда була коротко і пішла даліше.

Треба вертатися. Поволі починаємо розуміти партизанську війну. Головна сила партизан у зниканні. Там — три дні жахливої втоми, тут — неспання і всюди та сама причина: зникання ворога робить його сильним, хоч в нього натоді малі ще були сили.

Зате його напади на наші чоти також були безуспішні. Вже раз ворог вліз майже до середини „фортеці” чоти „Дзядзя”, але той старий вояк, ще з першої світової війни, не стратив голови і завзятим боєм відпер банду.

Дуже прикре було подорожування автами, бо часто підмінювали дороги. Раз наїхав так один шофер на таку міну, і тоді було при цьому 14 ранених наших вояків.

У внутрішньому житті вояцтва траплялися часом малі „проступки” в Легіоні ДУН. Мав я якраз щастя попадати на такі речі. Напр. вертається вартовий з варти над мостом. Кличу його до себе й питаю, що має в пушці на амуніцію. З найспокійнішою міною в світі відповідає:

— Амуніцію!

— Гарно, — питаю, — а чому ж капає вода з тієї амуніції?

Виявилось, що там риба. Позірно то проступок. Може, якийсь командир за таке й замкнув би на багато днів.

Однак за весь час річного пильнування мостів не вдалося московським бандитам спалити нам ані одного береженого мосту, хоч при деяких було безумовно замале число вартівих. Німців приходило на зміну втричі більше.

Незвичайну фантазію і ініціативу виявили наші добровольці в придумуванні всяких хитрощів проти большевиків: напр., замінювали поля, не пройшовши мінерських курсів, всякого роду гранатами.

Поволі почала, однак, боротьба прибирати на інтензивності. Тоді не школені до такої боротьби давали собі раду за винятком одного випадку.

ТРАГІЧНИЙ ДЕНЬ ЛЕГІОНУ

Дня 2. жовтня 1942 р. стрінули ми несподівано в день кольону большевицьких возів, з вибуховим матеріалом для підмінювання мостів і доріг, з однією сотнею банди. Ми заскочили їх цілою сотнею, і мало хто з них утік.

Того ж дня ескортував поручник Роман Кашубинський із своєю чотою і доданими йому сімома німцями ранених до лічниці. В лісі, около 14. км. від лічниці, він наїхав із санітаркою і іншим автом на засідку бандитів при поляні. Не перевірено досі, яким ладом він переходив ту поляну. Здається, що не міг залишити самих авт на дорозі, що пробігала серединою поляни і якусь частину чоти залишив також при автах. В кожному разі, почавсь бій з переважною силою ворога на поляні, і то з ворогом, який знав той ліс дуже добре.

Ми спішили на допомогу, та прийшли запізно. Ціла чота і всі німці приділені до неї, за винятком раненого, який виповз під час бою із санітарки, полягла. Це не був бій з ворожим військом, а з бандитами, які поздирали з наших поляглих не лише однострої, але стягнули деяким і білизну. Полягли друзі тієї чоти були найкращими вояками, а пор. Кашубинський це найкращий друг, люблений всіма підкомандними і зверхниками, незвичайно скромний і працьовитий старшина. Втрата такого старшини була найбільшчою втратою нашого Легіону ДУН і день 2. 10. 42. найтрагічнішим днем Легіону. Всі інші випадки втрат у боях були менші.

Довго були всякого роду доходження про цю трагедію Легіону, співчування від усяких зверхників. Довго застановлялись ми над тим, чому так усі полягли, коли майже в тому самому місці вже були напади, засідки і бої з вислідом, найбільше, одного чи кількох поляглих по котрій небудь стороні. Це, може, можна буде ще прослідити після здобуття вісток від населення, в якого опісля переховувалась банда.

Тоді мало було вісток, бо ми й не мали часу розвідувати; почались часті походи і перещукування лісів та всякого роду малі сутички з бандитами. Незабаром перекинено нас в інший район.

ПОСТАЧАННЯ

Студіюючи історію воєн, бачили ми, скільки боїв, а ті й воєн, було лише задля постачання: щоб здобути сировину, здобути промислові округи, здобути шляхи наземні чи морські. Ця важлива життєва справа коштувала багато праці командирам і штабам та походів і крові бійцям.

І слушно, бо як воювати без зброї, без харчу?

Ця проблема стала особливо пекучою в Легіоні.

Тут уперше знайшлося командування всяких ступнів у такій ситуації, що до раненого треба було навіть в запілля посилати літак, бо інакше не можна було вивезти його з укріплення, оточеного лісами, що переповнені тоді були бандами.

Проблема харчів і муніції набирала ваги із збільшенням числа партизан по лісах, бо трудно було переїздити в день одним авто. Була виразна заборона висилати кудинебудь одно авто, бо таке було особливо часто атаковане бандами.

Отак раз вислав гавпт. Моха знову одно авто з одним роєм без відома курінного до бази з харчами. В дорозі напали на нього большевики, і тоді полягло там 6 наших бійців, між ними згаданий вже Прокопів. Розуміється, знайшлося виправдання для Мохи, що вислати було конечно, що то був „нотфаль” (конечна обставина).

Тоді останній з поляглих мав іще такі рани, що можна б його врятувати доброю перев'язкою. Його перев'язали воляки з чужої частини, які надїхали з протилежної сторони. Перев'язка була заложена недобре, тому — завеликий уплив крові, і, не зважаючи на трансфузію крові, вже наш лікар не міг його врятувати.

Це друга найважча наша втрата серед дорогих друзів.

Інші випадки були менші; один раз ще полягло двох друзів при перевозі харчів.

Та їздити було треба. Треба було привозити постачання з вищих роздільних точок до Легіону, а потім розвозити по частинах, а ті — розсіяні на просторі 2400 кв. км. були розкинені по менш-більш 12 точках. Крім, того, знову ті „точки” мали свої завдання різного роду, треба було їм часто для того і сухих харчів. Так труднощі наростали; а рівночасно був строгий наказ, що не вільно реквізувати нічого в цивільного населення. Наказ слушний, зрештою. Отже тут

щойно була нагода набирати практики, як давати собі раду з прохарчуванням, а часом і з постачанням в муніцію. Почався всякого роду обмін, як напр. згадане „риболовство”, але переважно обмін роблено за цигарки, а то й за гроші купувано деякі додаткові харчі від цивільного населення. Тут уперше пізнавали командири, що пізніше воювали в УПА, що і як треба організувати, щоб мати змогу без великого ризику прохарчувати свої частини, здобути муніцію.

Ще гірше стояла справа зі зброєю. Часті напади на наші укріплення створили konieczність підміновувати їх довкруги, щоб не перемучувати надто бійців частою вартою, а до того ж, зміцнити оборону на випадок наступу банд, що часто траплялось. Крім того, треба було важкої зброї (якої Легіон не мав), щоб відбивати ворожі напади з такою ж зброєю. Тому, що її Легіонові службово не приділено, і не було надії на скоре одержання, то ініціатива старшин і підстаршин доповнювала сама все потрібне. Сот. Михайло Бригідер відшукав десь у лісах якусь гарматку. Втягнув її до свого постю і для випробування, як вона б'є, вистрілив раз, у середину великих лісів. По кількох днях довідується від солтиса з найближчого села, що це солтисові мало не коштувало життя. Причина така: в лісі зібралась банда і підготовляла напад на відтинку Бригідера. Про те, як і коли та куди напасти, радили раду. Втім паде недалеко від них артелерійське стрільно з відтинку Бригідера. Кому могло прийти на думку, що це випадок? Отже побігли до села, в якому останньо ночували, з підозрінням, що про це зголосив їх солтис.

Факт, що большевики тоді напад відложили саме через той випадок.

Інші частини добували зброю „повстанчим порядком”, від ворога.

По кожній сутичці і по кожному вдалому нашому заскоченні ворога забиралось найкращу зброю і тим поповнювалось брак.

ПІДСТУПИ БОЛЬШЕВИЦЬКИХ ПАРТИЗАН

Читаючи спогади командирів підпільної боротьби, приходиться ствердити, що ніде не стрічаємо стільки варварства й підлоти у війні, як у большевицьких партизан. Розуміється, підпільна боротьба взагалі скрізь змушує до зовсім іншого способу воювання, і ніхто не голоситиме „іду на вас”. Однак варто навести декілька прикладів про спосіб воювання большевиків, щоб дечого навчитись і знати про це на майбутнє, бо вони, як доказує війна в Кореї, дуже точно в наступній війні це знов повторюватимуть.

1812 р. москалі незрідка підпалювали шопи з соломою, в яких спали потомлені вояки Наполеона. Французи та вояки інших національностей, заскочені в сні, не могли видобутись з вогню і живцем згоряли. Подібно запалювали й тепер большевицькі банди наші квартири, як лише де їм вдалося. Мали лише пеха, що часто було так, що наша чота якраз перейшла була на інше місце, або ж запалювали помилково іншу шопу, і т. і. Спалити не удалось їм нікого.

Часто підпалювали яку шопу недалеко нашого осадного пункту, щоб спровокувати вислання стежі в таке місце під їх засідку. До того я ніколи не допускав, хоч гпт. Моха часом конче намагався таки вислати.

Подібно робили партизани Тіта на Балкані.

Мінування доріг у фронтовій полосі, коли розбудовано оборонну позицію, і перед нею замінується передпілля чи шляхи, спрямоване проти ворожих військ і не загрожує цивільному населенню. Це перешкода, про яку противник знає і з якою числиться. Однак замінувати дороги далеко за фронтом, там де ходять жінки й діти, дороги, якими не йде жодний особливий рух на фронт, повісити бургомістрові червоний прапор на воротах, який він, розуміється, мусить зняти, і його замінувати (це був перший випадок в районі Легіону) — при чому мусить згинутьи таки й бургомістер — це розбишацтво.

Затруїти вино, затруїти масло могли лише московські большевицькі партизани. Такі вчинки ніде незнані на заході.

Часто, однак, замінували большевики крім доріг і окремі предмети. Напр., лежать на стежці в лісі плащ або зігнена гіляка через стежку, вояк мимоволі відхиляє таку гіляку або, бодай, копне такий плащ, і тоді вибухає міна.

Найзагальніше практикованою методою партизанської війни є засідки.

Напади з засідки були надто шаблонні, і як їх вже раз пізнати, то можна легко їм протидіяти. Нажаль, ми були перші, які практикували це, і тому задорого платили. Всі засідки — майже завжди були біля якоїсь поляни. Починається бій у той спосіб, що вперед падає кілька стрільців із кріса з однієї сторони, щоб привернути туди увагу і стягнути противника на противну сторону від якоїсь доброї заслони, напр. рову при дорозі. А тоді відкривають головний вогонь з другої сторони, чи навіть мет. ручними гранатами, коли це зовсім близько. На дорогах майже завжди це попереджається ще замінуванням дороги і використанням вибуху міни та замішання з тієї причини в інших, що над'їжджають.

Напади на осадні пункти роблено переважно з близьких лісів. В ночі партизани підкрадались близько до нашого осадного пункту і несподівано відкривали сильний вогонь з машинових крісів або якоїсь малої гарматки чи міномету. Пробували далі напасти на осадний пункт, але, по одержанні відпору вогнем, не ризикували вже на штурм.

Головна праця партизан була розвідка. Це вже большевики вміли робити з питоменною їм нахабністю. До штабу Легіону з'являлась яка небудь дуже гарна „дама” і плакала, що не має праці, чи не можна б їй одержати якусь працю. По відмові, з'являлась вона в іншому осадному пункті з тією самою справою. Приходили різні типи до вояків — продавати різні ягоди, купити цигарок і т. і. Не дивлячись на строгі накази, трудно було відсепарувати військо від цивільної людности, бо надто пекучі були обосторонні потреби, через цілковитий зник постачання для цивільного населення, (напр. медикаментів) а частинно й для війська.

Доходило до того, що про якийсь важливий транспорт, що має переїжджати нашим районом — і треба його особливо забезпечити — не знали ми ще нічого в штабі Легіону, а большевики вже знали. Траплялося й таке, що їх банди направляли нам перервані телефонічні лінії, щоб легше підслухувати розмови.

Найважча справа — з дівчатами, яких трудно відігнати від молодих хлопців, — і через це не підозрівали часом за-

люблені хлопці, що можуть мати до діла з агенткою. Раз зловили бійця таку „красуню” — партизанку. Нашим добрим вихованим молодим хлопцям не прийшло на думку перешукати дівчину, чи під одежею немає де гранати. Їде повільно авто наших вояків, а та нагло вириває заховану на грудях ручну гранату і хоче її випалити. Ще в час застрілює це одне вояк і запобіг вибухові. Дуже були часті випадки співпраці дівчат з большевицькими партизанами, і то головно в розвідних справах.

РУХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЧАСТИН

Партизани дуже рухливі в терені і властиво не мають сталих місць осідку. Всякі зголошення населення про них при найскоршому темпі давали те, що ми приходили вже на той час, коли партизани якраз перейшли кудись інде.

В більшості випадків партизани не мали жодних одностроїв. Зловлені були завжди в „цивілі”. Вміли довго пересуватись під водою. Коли ми їх раз заскочили в полі і по бої почали йти далі, то одержали знову вогонь, де, здавалось, не було нікого. Виявилось, що це кількох заховалось малих калабанях чи збірниках подошевої води при дорозі — і там довго віддихали якимсь способом, мабуть, крізь стебла трави.

Безоглядні до „власних громадян”. Навіть там, де ми їх заскочили і завдали втрат, і Богу винні тому були цивільні особи з близьких від того бою хат, по кількох днях вони спалювали всі ті хати, за те, що „не дали їм знати про наші у час”.

Про садизм і звіряче обходження з раненими вже було згадка.

Партизани не щадили амуніції. Видно, що мали її подостатком. Коли раз хотіли здержати наше пересування шляхом і відкрили з кількох скорострільів вогонь, то, поперше зробили це з безумовно задалекої відстані, а подруге, стріляли безупинно такими довгими серіями, що мови не було, щоб при цьому могло бути добре націлювання. Іншим разом вистрілявши напевно понад 5000 штук амуніції, не поранили навіть одного бійця (з цілої сотні!); а пересувались м

ровом, який хоронив лише по коліна. Рачкувати не було часу, бо ми поспішали на підмогу атакованій соті. Переходила сотня, і кілька авт їхало по шосе; також не пошкодили тим „цільним вогнем” ані одного авта.

Вдавались їм деякі засідки, тому що вони знали дуже добре терен, а ми — лише з карт (не всіх нових). Там і виявилось, що то значить мати допомогу від цивільного населення. Що вони, маючи перевагу в знанні терену, не мали засадничої переваги над нами і не знищили комунікації, яку ми охороняли, то причиною того було таки те, що населення більше нам голосило про них, ніж їм про нас. Симпатія населення була по нашому боці — по боці Українського Легіону.

Німцям приходилося дуже важко воювати з такими партизанами і, думаю, невміло буде воювати кожний західний вояк.

Напр. німець купує ягоди на шосе і просить, щоб принести йому „завтра також, бо завтра в цей час буду переїздити сюди автом”, — так при мені говорить раз німець-шофер до — напевно партизанського розвідника, який продає ягоди при шосе. Аналогічних випадків було більше.

Не вміли тамошні німецькі частини йти тихо лісом. Коли доводилося йти побіч них в облаву, то наші дуже нарікали, що вже на далеку віддаль партизани знали, що наближаються німці.

Большевицькі партизани ходили в лісі тихо, як звірі.

Замало було в загальній німецькій тактиці розроблених плянів побороювання партизан активно, наступом, також засідками, а перш усього майже не було нічних дій, коли то був найбільший рух партизан.

ТАКТИКА НІМЦІВ У ПОБОРЮВАННІ БОЛЬШЕВИЦЬКИХ ПАРТИЗАН

Помилкою німецького командування в побороюванні большевицьких партизан було те, що воно політичними потягненнями постійно побільшувало їх число. Про це відомо. Я лише додам, що проголошення самостійності поневолених Москвою народів було б зліквідувало там большевицьких партизан, всяких Кузьницьких, за кілька тижнів. Не зва-

жаючи на жорстокості всяких зондерфюрерів, цивільне населення спершу голосило про партизан, а потім щораз менше... Всі зловлені командири-большевики були москалі. Німці влаштовували перешукування лісів майже виключно вдень. На тактику большевиків треба було відповісти їхньою ж тактикою. Німцям треба було влаштовувати засідки по лісах, але ніччю, треба було також оголошувати цивільній людині, що не вільно їй наблизитись до головних що се ближче від 500 м., і ту смугу заміновувати. Тоді не мало б ми засідок большевиків на 30 м, віддалі в лісах, як це часто траплялося. Треба було дозволити нашому Легіону — і іншим — не оборонятися головню перед большевиками а шукати їх, гонити їх, влаштовувати на них засідки.

Це було частинно роблене, але виключно українським старшинам недозволено було командувати. Це давало так наслідки, що заки ми приходили до місця призначення большевики вже знали про це два дні раніше, при бюрократичних потягненнях усяких зондерфюрерів як, напр. з приготуванням „квартир” для чоти.

Найгірша справа була з подвійним командуванням. Легіон мав безконечну мороку з Мохом, який конче хотів бути фактичним командиром і тому завзято воював за це, а май поперта в бригаді, як німець. Сам не знав тактики, і це часто рятував я і старшини Легіону різними хитрощами, але не завжди це можна було зробити при його впертості і при писемному наказі, що він має останній рішальний голос. Справді він не всюди їздив, не на кожну бойову акцію до того, місяць був на курсах, але за той час коли був, то часом — як от із чотою Кашубинського — причинявся до неконечної втрати наших і німецьких вояків.

Найкращі спомини маємо про командира полку майора Шредера. Всюди він був, все він знав, і обороняв нас як міг. Це був тип старшини з усіма рисами найкращого характеру людини, і командира.

ХАРАКТЕРИСТИКА СТАРШИН

Про сотенного Романа Шухевича — в особному розділі. Загально оцінка старшин: стан був подібний до того, як буде завжди в кожній нашій новоствореній українській частині.

Всюди була дуже велика різномірність старшинського вишколу. Були старшини з старшинських шкіл польських, з курсів українського підпілля, з німецьких старшинських шкіл, до того ж, з іншої зброї, вишколені в іншому часі і в інших умовах.

Щоб з'єдинити вишкіл, що є конечне для співдії в кожному війську, я влаштовував часті відправи і старшинські вправи в полі та „аплікаційні” на картах, в мешканні. То відбувалось не лише на вишколі у Франкфурті над Одрою, але також в часі бойових операцій. Не зважаючи на дуже велику пильність і серйозне трактування справи, були великі розбіжності їх вишколу, і тому такі потрібні були часті старшинські вправи, але в часі бойових дій вже мало було на це часу. Тієї самої думки про різномірність вишколу був також тамтешній наш командир відтинку та полку, до якого ми тактично належали — майор Шредер. Він прохав нас, щоб бодай сотенні приїздили вдвох до нього на так зв. кількадевні вправи, що він їх сам переводив від 5 год. ранку до пізнього вечора.

„Зіграність” у вишколі, а далі на службі внутрішній і польовій, була така потрібна, що без порозуміння і в нас усіх мимоволі поставали ті ж думки, і в німецьких старшин, однак і тут перешкодив Мох багато, як вже згадано, а до того вніс скаргу до своїх властей, що Легіон підлягає майорові Шредерові — лише тактично, і тому він не має права „вишколювати” його, бо він — з Вермахту, а Легіон є підпорядкований найвищому поліційному зверхникові. Покінчилося тим, що Шредер не міг переводити таких курсів. Не знаю, чи в зв'язку з нашими справами, але його скоро перевели з тієї функції.

Доводилось часто й дуже багато помагати молодим старшинам з вишколами, напр., в іншій зброї. Назагал всі вони були дуже добрі. Всі старшини були дуже відважні.

Найбільше, однак, подобався мені в одному бою, Бойцун. Це був бій зблизька, і ми йшли вже до штурму, по виконанні засідки на ворога, який, все ж таки оборонявся. Бойцун ішов так спокійно біля мене як би це було на вправах.

Також лікар Легіону др. Д. був той, з яким я мав клопіт, бо вічно його рвало до всяких бойових герців. Раз дістав він кулю в шолом а що шолом був дуже великий, то, здається, це його і врятувало, бо лише обернуло йому шолом на го-

лові. Вкінці я мусів дати йому особливий наказ — заборону пхатись до бою, бо ж утрата лікаря — це щось більше, ніж одного вояка.

Дуже відважний був також наш капелян о. др. Д. Він був перший ранений у нашому Легіоні.

Відваги в бою не бракувало нікому, але відвага поза боем створювала нераз небезпечні ситуації. Ось напр. приїздить комісія з Берліну і розпитує про різне та обіцяє всяке. Тоді один старшина, і то наймолодший, каже полковникові з ОКВ — Головного Командування Армії (а це ж були тоді пани життя і смерті для всіх вояків) „Я вам не вірю, взагалі не вірю, щоб так сталося, як нам обіцяєте”. Це був Ковальський.

Подібних випадків було багато. От, дещо пізніше, адьютант Герман дістав у дивізії наказ особисто від командира дивізії — бути командиром екзекуції при розстрілі одного вояка, засудженого судом. Герман відмовився від того. Сказав коротко, що був на фронті, боровся і буде боротись, але розстрілювати когось беззбройного не буде. Командир дивізії запитав його, чи знає він, які наслідки відмови супроти наказу? Герман відповів, що знає і здає собі добре справу з того, що його за це чекає, але такого наказу не буде виконувати. І не виконав. Командир дивізії не скористався з своїх прав, і нічого Германові не сталося за це. Одного ранку з'явився хтось до штабу Легіону із зголошенням, що недалеко бандити напали на валку збіжжя, яке транспортували німці. Герман, не чекаючи на жодні накази, полетів туди з кількома „лапайдухами” із штабу Легіону і відігнав бандитів, які по вдалому нападі на валку, вже грабували авта.

Вишкіл, який був у кадрових частинах, не міг дати всього. Подам приклад. Тоді, в Нойгаммері школили український військовий відділ т. зв. „Нахтігаль” виключно в наступі і думали слушно, бо готовились до блискавичної війни проти Москви. На Сході ж довелося Легіонові, з konieczности більш оборонятись. Розуміється, це робилося і випадками на ворога, але все це було зовсім щось інше, ніж головне школення в кадрах. Війна не була блискавичною. Сама техніка командування видавалася тому завжди дуже трудною. Українські командири чинять часом ті самі помилки, що й інші старшини, але, може, в більшій кількості, а саме — за-

Чотар ДУН-у Юліян Ковальський, один з найвідважніших старшин ДУН-у та перший старшина ДУН-у, що як командир УПА, згинув у боротьбі проти німецьких окупантів

багато хочуть сами всюди бути. З другого ж боку, це часом конечно- коли нема помочі від досвідчених підстаршин (про це буде мова дальше).

Загально характеризуючи наших старшин, можна сказати що — поза одним інцидентом з М. — всі були дуже здібні, відважні, дуже дбайливі про свої частини, сумлінні і гаряче віддані службі та з погордою до смерти. Треба було навіть перестерігати, щоб не робили за часто бойових випадів. Старшини мали велику власну ініціативу, добрі були виховники і товариські; дуже добрі були відносини, товариські і службові, з командуванням власним і німецьким. Коли командир відтинку на Сході „обергрупенфюрер“ фон Бах сказав на відправі всіх командирів, що це мій найліпший відділ, то він не говорив цього для пустого говорення, а заслуга в тому — старшин.

За весь час існування Легіону не було ні одного карного звіту старшин. Зазначую, що командир Легіону вважався в Легіоні за дуже вимогливого і „строного“ командира, і то в опінії і українців, і німців, отже — це підкреслюю з приємністю — кадри старшинські були досконалі, і немає нічого дивного, що більшість із них — це пізніші високі командири в УПА.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСТАРШИН

Підстаршини несли головний тягар так званої „сірої праці“ щоденного життя Легіону. Життя те було дуже важке, бо доводилось мати варту тиждень, замість доби, бути в бойових діях кілька днів, і потім знову йти на варту. Доводилось їздити з малою охороною, щоб забезпечити від нападу на харчі. Це все була дуже важка й виснажуюча фізично і психічно праця. Коли старшинські кадри були з мішаних шкіл, то ще більше мішаних вишколів перейшли підстаршини. Крім, згаданих вже армій, підстаршини були ще і з чеської, і з малярської армій. Отже — всякого роду зброї тактики і все це не могли „зігнати“ короткі вишколи, наставлені на „блискавичну війну“. Мало з тактикою і службою впоратись, треба вміло виховувати стрільців, вміло з ними обходитись, бо вони з різних земель і з децю різним наставленням до служби. Підстаршини були звичні до служ-

би з поборовими вояками, і так мимоволі бажали б обходитися з добровольцями. Тут підхід мусів бути дещо інший. Це були добровольці, отже мали бажання боротьби, спрагу пімсти на москалеві за трьохсотлітні кривди й вбивства, пімсти за всі злочини большевиків, — але таки менш схильні були до всіх дрібних приписів правильника військового життя. Тому тут уже частіше виникали колізії. Треба було дуже уважно переслухувати при звітах всякого роду справи і вирішувати, чи це ще можна пустити через пальці, а чи вже це має бути проступок.

На особливу увагу щодо працьовитости і відваги заслуговує Карло Малий, що опісля був у Дивізії старшиною, що дуже холоднокровно поводився в боях, мав дуже вмільй підхід до вояків і вмів собі їх з'єднати, хоч і міцно держав дисципліну. К. Малий був дуже відважний і енергійний. В нього було все як у годиннику. Раз „встругав штуку”. Безпосередньо перед переглядом я розказав командирові полку, що тут є такий підстаршина Малий, добрий вояк і відважний, але йому треба дати більше вояків, бо він має безумовно замало до такого важливого завдання. Терен проклятуций, міст у долині, довкруги ліси на горбках. Можна його закидати каменяками, не те, що вогнем крісів. В часі перевірки К. Малий голоситься і по короткій тактичній перевірці питає його командир полку: „А досить вам тут цих вояків”? Я був певний, що він проситиме, як 99% зробило б на його місці, бодай про малу підмогу: раз — безпечніше, друге — рідше служба. А наш Малий найспокійнішим голосом у світі запевняє, що йому вистарчить тих, що має. „Хай тебе Бог милує”! — міг я лише подумати. Командир полку був страшенно заскочений такою відповіддю і потім у дорозі таки погодився, що в тому місці конче треба дати більшу кількість вояків.

Хоч вишкіл відбувся, деякі підстаршини були, все ж таки, замало вишколені. Тому треба було конче дальших курсів, і це ми робили. Також були великі труднощі в командуванні, бо як Моха хотів командувати куренем, то приділені до сотень німецькі підстаршини почували себе зверхниками всіх інших підстаршин. Такі колізії були дуже часто, і тому це давало багато клопоту і непотрібну витрату часу.

За весь час був один випадок відмови послуху старшині,

і за це віддано підстаршину під суд. Грозила б йому дуже строга кара, та наш вартовий дав йому змогу втекти. Це прикрий випадок вже тим, що в стрільців не було ані однієї відмови послуху в тактичному наказодавстві. Сталося це тому, що деякі підстаршини мали високі пости нашої політичної праці, а відносно низькі в Легіоні. Часто діяла подразнена амбіція, що такий підстаршина мусить слухати когось, хто не має політичного посту.

Назагал, однак, мушу з приємністю підкреслити, що за весь мій час військової служби ніколи ні перед тим, ані опісля не мав я таких підстаршинських кадрів, як тоді. В ініціативі вони доказували дослівно див. Напр., дали нам раз одні казарми на квартири. Майже не було вікна і дверей. За кілька годин бльок був до вжитку. Раз дали транспорт поїздом без печей у зимі. За пів години гудів вогонь у кожному вагоні, в прекрасно заімпровізованих печах з різних бляшанок. Свої випадні позиції позаминовували всякого роду мінами, про які не снилося жодним піонірам. А вже найважливіше — в них була козацька і запорізька, погорда до небезпек, до смерті. Всякі хвилеві браки поповнювало те, що то були добровольці, і тому службу трактували з душею і душою в неї вкладали. З них вирости пізніші старшини Дивізії й УПА.

Найбільшим клопотом штабу, а вже найбільш — „шпіса**), було роздобути від різних старшин усякого роду звіти, вимогами яких нас обситували наші зверхники. Тут мали ми клопіт, але в боях — найменш. Лише в одному ще були труднощі — у висмикуванні поза залогу, якщо де трапилася гарна білорусинка.

ХАРАКТЕРИСТИКА СТРІЛЬЦІВ ЛЕГІОНУ

Коли старшини і підстаршини сповняли свої обов'язки, то це самозрозуміле: більша інтелігентність, школа, вишкіл у війську — все це й спричинило вирозуміння для служби і важких обов'язків. Стрільці, однак, бачили війну рожевіше; вони були романтичніше виховані нашою літературою. Тверда школа не так боїв, як важкої „жмудної” служби і походів по багнах і харчі, не в пору це все, а вже найбільш

*) бунчужний

— неясна справа з політичним майбутнім України — це все могло б поменшити вартість вояків. Але було навпаки, на стрільців, власне, можна було числити з цілою певністю, що вони виконають кожне доручене завдання. Коли напр. раз бій загону почався на засідці в лісі, то не зважаючи на важкий бій і жажливо сильний вогонь, до нас добіг післанець з проханням про допомогу. Хоч стрільцям доводилось мати вартову службу цілими тижнями, і всі були перевтомлені, не вдалося бандитам спалити ані одного береженого мосту, ані здобути будь-яких осадних пунктів.

Звичайно, слов'янська неточність часом і серед нас виступала. Розуміється, голодний вояк ловив часом рибу гранатою. Та в якій армії того не було? Розуміється, часом поїхав стрілець сам один на село до гарної дівчини, хоч тією дорогою небезпечно було їхати цілій чоті. Що значить небезпека для молодого хлопця, коли серце тягне? Це все такі випадки, про які можна почути в кожному війську. Лиш один був трагічний випадок із стрільцем, який згадав українську хоруговку на похороні. Цей випадок, однак, свідчить про велику любов до свого народу, до України. Той стрілець не міг стерпіти, щоб на похороні не мав його друг української хоруговки.

Вишкіл стрільців був також дуже різний. Як він виглядав — подам один випадок. Раз, під час перевірки, наткнувся я на вояків-стежу з трьох, що переходили краєм лісу і, замість іти в найбільшій тиші, час до часу стріляли собі, щоб настрашити ворога. За те в маскуванні були дуже добрі, і в переході лісів вміли незаметно пересуватись. Стрілецький вишкіл був дуже короткий, і тому бійці стріляли не надзвичайно цільно. Того не можна вишколити приспішеним темпом. Цей вишкіл вимагає повільної, солідної праці, докладності.

Назагал це був квіт нашої молоді, і з таким військом можна було б багато зробити в інших політичних умовах і на рідних землях.

За надзвичайні відважні вчинки і багато боїв на Білорусі, дістали відзначення: Пор. Василь Брилинський, чот. Карло Малий і чот. Герцик.

Від'ємні прикмети стрільці Легіону, розуміється, мали також, бо нічого ідеального на світі не має.

Найважливіша недостача — це було наше українське лег-

коваження багатьох позірно дрібних приписів. Напр. точність, чиста зброя, чищення взуття, додержування дрібних приписів вартової служби і т. п. не завжди задовольняли. Дуже важко було виховати, що для стрільців приписи не сміють здаватись дрібними. Напр., дрібною справою видавалось вартовому по повороті з варти, щоб знову забезпечити гранати на дворі, як того вимагає припис, а не на вартівні, де вона може вихопитися з рук і покалічити друзів. Важко було перевиховувати тому, що командир мав малу поміч у цьому в підкомандних. Навіть по війні, при зустрічі в Мюнхені, закинув мені один бувший підкомандний: „Ви таки за багато вимагали, бо по важкому поході казали мені переглядати стрільцям наплечники, чи хто чого не викинув”. От зрозуміння важливості виряду! Цьому підкомандному також здавалося, що це дрібна справа — виховати стрільця так, щоб він розумів, що і під час найважчого походу не можна йому нічого викинути з наплечника, що за правильником мусить там бути, бо правильник укладали старі вояки по тисячолітніх досвідах.

Розуміється, завжди будуть виправдання: втоми вояків; бойові дії, брак часу на маловажливі справи, коли загрожене людське життя. Але опісля, коли під час бою в лісі затнеться скоростріл — бо заржавлений, і вояк не може стріляти, то вже й він зрозуміє, що то не маловажна справа. Коли ціла сотня відкрила вогонь за двома втікаючими на кількасот метрів, і всі забули подати мірник, то мимо великого вогню, такі „обстріляні” втекли... Це була дрібничка — наставити мірник на потрібне число. Аж по війні ті стрільці, що пережили багато і були в багатьох боях зрозуміли, що немає дрібничок.

ВІДМОВА ПРОДОВЖЕННЯ СЛУЖБИ

Легіон відмовив згоди залишитись довше, хоч боялись це проголосити деякі партії навіть таємними летючками, і хоч не одержав він жадного наказу від жадної української установи ні від політичних представників. Відмовив Легіон службу тоді, коли був дуже скрутний час на східньому фронті, і саме почалася сталінградська розправа, і німці були особливо подразнені. Довго нараджувались старшини Ле-

гіону, а особливо — відповідальні за нього безпосередньо командир і його заступник. Рішилися відмовитись від служби, бо так наказувала вояцька честь. Сталося це тому, що не одержано відповіді на наш запит, за що арештовані наші провідники, чому без розбору вивозять наших рідних до праці вглиб Німеччини, чому ранені українські вояки не сміють бути в тому самому шпиталі що німці, а перевозять їх до інших „для чужинців”. Легіон не бажав битися за таку „Нову Європу”, де будуть різного роду громадяни й вояки. На фронті супроти смерти всі однакові, — а вже і на цьому фронті ранені мають різні права і різне трактування.

Та найважливіше — Легіон побачив, що союзник не має заміру — і немає познак — щоб він змінив політику супроти самостійності України. Тоді Легіон рішив піти в підпілля, без огляду на наслідки для себе й родин. Вояцька честь наказувала зареагувати на це і не залишатись довше.

Останнім поштовхом, який випровадив з рівноваги весь Легіон, була жахлива подія, непростимий злочин, якого допустилося тоді німецьке командування над стрільцями Легіону. На одному похороні поляглого добровольця нечаяно не було українського прапорця на могилі, а лише німецький. Тоді один добровolecь по похороні підсунув той німецький прапорець із свастикою під вінець. Це підглянув один німецький поліцай, з того зробили страшний злочин, і не змогли жодні переконання й прохання з української сторони. Ображено Німецьку Державу, і того стрільця забрали до тюрми і ... розстріляли. Від того моменту остаточно змінилось відношення вояків Легіону до німців.

Ми були відтяти від рідних земель, знали і відчували дуже гостру цензуру, і тому було дуже важко порозумітися з нашими політичними чинниками. До кінця існування Легіону ми не одержали жодного наказу чи поради поступування. Зобов'язання добровольців формально кінчилося з кінцем 1942 р. На нараді старшин — що робити далі? — питав мене Шухевич, коли передбачаю кінець війни. Я передбачував на кінець 1944 р. Розуміється, я не знав що альянти поставлять німцям „безумовну капітуляцію”, і тим змусять їх довше воювати. Ми вирішили вже тоді розв'язати Легіон, щоб мати час підготуватись до розбудови більших кадрів на випадок творення української армії, аналогічно до 1918 р. Рішення нашої наради одержав Легіон таємним наказом.

ЧИ ЛЕГІОН СПОВНИВ СВОЄ ЗАВДАННЯ?

Стоїть однак питання, чи там і в тих умовах тяжкої під кожним оглядом ситуації, Легіон виконав своє завдання. Так, і то на 100%. Там набрав він великого досвіду в веденні партизанської війни. Збереження наказаного відтинку від того, щоб той терен не опанували большевицькі банди, виконано до того ступня, що командування дивізії того відтинку, хоч це був „чужинецький” для нього легіон, прохало дати до безпосередньої варті біля командира дивізії і штабу таки варту з того Легіону. Коли ж дивізія переїздила на інше місце постою, то хоч охорона була з німецьких частин, Легіон дав також охорону. Виявилось, що це було потрібне, бо штаб дивізії таки попав тоді на засідку.

Дуже слабкий зв'язок з рідними поштою, через строгу цензуру доповняли ті, що їздили на відпустки. Вони, вертаючи, приносили щораз сумніші вістки з рідних земель, і це пригноблювало нас щораз більше.

Дуже сердешні відносини були з населенням Білоруси. Українських і білоруських пісень співали деякі наші частини довгими вечорами та розповідали собі взаємно про нашу історію і теперішнє положення.

Бувши на відпустці, вступив я до Митрополита Кир Андрея графа Шептицького і прохав благословення для Легіону. Хворий фізично та велетень душею, з ніколи незабутим у мойому життю поглядом очей — поглядом таким, що не знаю, чи тепер за нього молитись, чи до нього мольби слати — і тоді, мимо складних справ, зв'язаних із церквою, довго розпитував мене про наші переживання та умовини існування та, поблагословивши Легіон, закінчив авдієнцію словами: „Нам треба, так, нам треба наші частини при кожній нагоді і всюди школити й творити”. Пізніше при творенні 1. Української Дивізії у Львові, був я знову з делегацією в Кир Андрея, і він менш-більш повторив ті самі слова, даючи знову благословення для Дивізії. Тоді розпитував він також про наших бійців. Я з гордістю за них запевнив, що я не знаю кращого елемента, і що то квіт нашої нації. В тій розмові погодився наш князь церкви зі мною, що ми маємо прекрасний вояцький елемент, і то під кожним оглядом, а найбільш — щодо вродженої інтелігенції і ініціативи. Ледве, чи має хто інший стільки добрих вояків.

ВІДНОШЕННЯ НАСЕЛЕННЯ БІЛОРУСИ

Відношення населення до нас було спершу дуже холодне, бо напочатку не відрізняли білоруси, що ми маємо інші завдання від німецького Гестапа, і думали, що то нам вони завдячують тюрми повні арештованих людей. Аж згодом зрозуміли вони, що арештування, як і розстріли — діло Гестапа, і що ми з цим не маємо нічого спільного. Легіон не вчинив ані одного розстрілу. Лише, на жаль, розстріляно одного стрільця з Легіону (не пригадую прізвища). Мої спротиви і переконування при різних нагодах та відправах, що така політика і такі репресії побільшують число большевицьких банд і партизан, нічого не помагали.

Клясична була остання відправа Командира Легіону в шефа штабу дивізії в Могилеві. По відмові Легіону залишитись далі добровольцями на службі, викликали мене до шефа штабу дивізії. Я з'явився туди з ад'ютантом пор. Германом. Шеф штабу, також майор, просить подати докладно причини відмови служби нашим Легіоном. Я подав усі знані нам тодішні факти політики на Україні, спираючись на зголошення стрільців, і зазначивши, що це їх офіційні скарги. Не дослухавши всього до кінця, він вдаряє кулаком по столі і кричить: „я вам покажу робити такі закиди нашій владі!“ — На це я зазначив, що не маю більше чого з ним говорити, і опустил його кімнату.

РОЗВ'ЯЗАННЯ ЛЕГІОНУ

Коротко перед латинським Різдом викликав мене обергрупенфюрер фон Бах до М. і заявив, що розв'язує нашу частину. Всі поїдуть малими групами до дому і там мусять зареєструватися в поліції у Львові.

Перші групи від'їздили в гостру зиму без плащів, плащів не дозволено забрати. (Потім на нашу окрему інтервенцію, деякі від'їхали вже в плащах). Німці мали спершу намір змінити старшин і так поспробувати опанувати Легіон. Доказом цього було те, що вже були вислані старшини до Легіону — німці. Випадково пізнав я в Могилеві одного німецького старшину, який якраз їхав зголоситися до штабу

дивізії на функцію командира. Дивним збігом обставин розговорились ми про ціль його подорожі, і він не пізнавши, що я чужинець, виговорився, куди і пощо їде. Розуміється, я вже не говорив з якої я частини, тим більше, що це належало до військових приписів. Цікавий я був побачити його міну, коли він приїде до нас, та чомусь в останній хвилині змінено той наказ. Натомість прибув лише один старшина Гестапо, який відвозив усіх нас старшин до Львова ніби на вільній стопі. Стрільці і підстаршини були спершу всі пущені до дому, однак пізніше поволі виловлювані, і хто не втік, або не пішов до УПА, пішов до концентраційного табору.

ТЕОДОР КРОЧАК

Хорунжий ДУН

Витяги з щоденника 1941—1943 рр.
про побут у Леґіоні ДУН

ПРИЇЗД ДО ВИШКІЛЬНОГО КОША ЛЕГІОНУ ДУН

28. V. 1941, перед двома годинами, замкнулася з якимсь таємним глухим грюкотом за мною тяжка головна брама старого замку, похилого, обведеного високим, zdeформованим муром, загально званого тут „Шльос ін Завберздорф”. Це замок біля Вінернойштату, коло 50 км. на південь від Відня. Враження зовнішнє, що входжу до понурого, таємного монастиря — розвіяли відразу кілька цікавих груп вишкільних частин легіону. Бачу кілька груп молоденьких хлопців, що під командою якогось стрункого, також молодого, з різким голосом, підстаршини (з українськими відзнаками) вправляють впоряд. Всі в зелених хакі-одностроях. На середині невеличкої площі, заховавшись у тінь під стіною старинної каплиці чи церковки, чистять мовчазно, з великою педантерією, зброю також молоді рекрути. Церковна башта дивно похилилась над ними, це довгі віки й боротьба з природою спричинили таку її форму і тепер видається, начебто вона цікаво приглядалась дивним людям із чужою тут мовою. Он далі знов інша група вправляє легку атлетику, виконуючи ритмічні рухи на команду свистка. Це так звані „шуфлядкові” заняття, які мали ми опісля, весь час вишколу, напереміну, щогодини інші. Це більш напружує увагу і не нудить довго, якщо деякі вправи кому менш цікаві. Через годину я перейшов усі формальності і став також членом вимріяного легіону — починаючи від реєстрації, лікарських оглядин, одержання цілого вояцького виряду, включно з великим австрійським шоломом. Кріси були вручені святочно на великому святі кожному воякові командиром легіону. Потім, як наймолодший вояк вишкільного коша ДУНУ, я одержав першу ідунку військової зупи, і чорної кави на вечерю. Я прибув разом з Михаськом, і під час вечері зустріли ми Андрія та інших друзів і знайомих та з великою втіхою сердечно верталися з „старшими вже вояками”. Мене приділено до 4. роя. В залі від басейну несеється чарівна мелодія нового українського танга при аком-

паньяменті гітари. Це співає група наших студентів з Відня. Заповідають, що через підгодина буде відспівана цілим легіоном вечірня молитва.

Важко мені, воякові, описати враження, з яким я прийшов на ту спільну з усіма старшинами й курінним майором Побігущим вечірню молитву. Коли з сотень грудей полинув спів „Боже великий, Творче всесильний...” — таку молитву співали не лише уста наші, вона виходила з глибини душі, з цілого серця, і в ту хвилину ми забували, що знаходимось на чужині, ми бачили тих рідних, які нас ждуть і не можуть так голосно молитись. Вечірня зоря; я почувуюсь фізично дуже втомленим після дводенної подорожі. Не можу змалювати моїх перших душевних почувань. Забагато вражень разом. В загальному — перебуваю тепер у чарі здійснення моїх мрій: я став воїном першої частини українського війська наших часів. Цікаво, що принесе завтра?

2. VII. 1941. Сьогодні вислухали ми простий коментар до політичної ситуації. Я довідався з радістю, що крім нашої частини, так зв. південної, є ще група „Північ”, також у силі менш-більш одного куреня, під командою Шухевича. Я і деякі думали, що вона під командою др. С. Шухевича, якого читали ми спомини „8 місяців серед Усусів”. Я читав тоді з великим захопленням, будучи ще малим учнем гімназії. Потім читав, що то загальновідомий оборонець у процесах ОУН у Польщі (на загарбаних Польщею наших землях!).

Мені пояснили, що командир групи „Північ” — це інший Роман Шухевич, племінник доктора. Далі в коментарі було повідомлення, що у Львові вже два дні повіває український прапор на державних будинках і ратуші, що там проголошено відновлення самостійності України. Всі були зворушені до глибини душі. З неописанною втіхою віддавали ми честь по волі підношуваному нашому прапорові на щоглі замку; честь віддавали й привітні німці, і старшини. Зі мною ставалося щось дивне. В грудях тисне, щось рветься. Мури стають не нависні, хоч іще вчора були такі затишні. Група „Північ” першою увійшла до Львова, вона й прямує далі на Київ. Заки ми вишколились, то може вже бути все на фронті покинуте без нас. Страшна досада. Як же ж ми причинимось до визволення нашої батьківщини? Це були не лише мої думки, це були переживання всіх нас. Бачу засумовані з тієї причини очі в інших, починаються на ту тему дискусії. Очі

питання всіх звертаються до командира нашої групи „Південь” майора Побігущего. Майор Побігущий і без того відчув наш психічний стан. По його строгому обличчю пробіг ледве помітний усміх. Це тривало одну секунду. Ми сподівалися на ту тему довгого вияснення — та де там! Замість того, приступив наш командир до виключно фахового обговорення наших ранішніх бойових вправ. Дивні ті командири! Спершу був я з того невдоволений. Але поволі, під час обговорювання вправ, почав я з кожним реченням більше розуміти захований зміст поміж рядками. Тією ніби „чисто фаховою” гутіркою переконав мене та інших наш майор, що осягнення нашої мрії, нашого завдання, не лежить іще в початкових успіхах на фронті проти большевиків. Ще запасні частини, однією з яких хвилево стали й ми, на війні можуть відіграти і відіграють свою роль. Вперто вполював він у нас на кожній, як і на тій гутірці, що Україна не потребує, щоб ми героїчно вмерли, але щоб ми героїчно боролись і помагали їй, а тому треба належного фахового вишколу, бо Україна і по війні потребуватиме добре вишколеного війська для оборони кордонів перед відвічним нашим ворогом — москалем, і т. і. Почуваюсь перебудованим і переконаним, а тільки одна неясність мучить мене й далі, не дає думкам спокою. Наприкінці своєї гутірки сказав майор Побігущий, що, крім поневолених Москвою народів, ми не маємо вірних союзників, що ми тепер самі віч-на-віч з ворогами, а тому нам треба берегти свої фізичні сили, до того ж, знову кінечним є досконале опанування військової штуки. „Школитись і школитись!” — закінчив майор.

Цей натяк був мені дещо неясним; чей же всі, хто проти Москви, є нашим союзником, а тому й Німеччина! Невже ж командир є іншого погляду? Якщо так, то він мусить мати на це певні підстави. Нетерпеливо чекаю кращої нагоди, щоб точніше зрозуміти суть його натяку...

ВІДІЗД НА УКРАЇНУ

6. VII. 41 Велика метушня. Під час обіду прийшов наказ виїзду на фронт. Така несподіванка зворушила кожного до того, що майже всі спершу стратили спокій, перестали їсти. Командир Легіону П., читаючи перед сотнями наказ, а потім додаючи всякі дрібні інструкції, робив враження, що це

тільки пробні вправи. Жадним найменшим рухом чи міном не показав він, що переживає він сам, ідучи вже нарешті на фронт. Така опанованість привела до порядку й опанування всіх вояків. Всі ми були рішені тоді на все, для нас було й пекло нестрашне. Завтра о 6. год. ранку попросаємо нашу „Шльос“, попросаємо романтичний гористий краєвид гостинної Австрії. В замку залишається чет. Орлик, який має далі вести вишкіл коша з новоприбуваючими — всякими легальними й нелегальними дорогами — новобранцями.

Ми їхали через Угорщину, а в Румунії — через багаті нафтові зложжя і через Кишинів у Басарабії.

25. VII. 1941. Після закінчення формального вишколу, ще на полях Румунії, по цілоденній їзді тягаровими автами, заквартирувались ми в м. М.,*) вже на території України. Під час їзди трапилась прикра пригода. Одно авто полетіло на закруті з насипу в долину. Декілька стрільців зазнали легких потовчень. Мимо того прикрого випадку, з хвилиною вступлення на звільнену від большевиків рідну землю, нас огорнуло таке одушевлення, таке щастя, що це важко воякові описати.

Хотілось цілувати ту нашу землю, хотілось кричати до всіх рідних:

„Ми вже йдемо вас визволити від большевицьких банд!“

Скоро пережили ми, однак, приголомшення через прийняття нас населенням.

Про першу стрічу з українцями снував я різні пляни. Уявляв собі різні прекрасні картини тієї стрічі.

Не можу збагнути, чому те, що вчора видавалось таким простим і ясним, сталося таким спершу загадковим — та перша стріча з українцями на Україні. Замість відкритих рамен... нас зустріли байдуже, холодно, мовчанкою, а то й міряють нас ворожими поглядами. Всякі спроби нав'язати контакт з населенням не приносять спершу жадного наслідку. Ніхто з нас не може пояснити собі причини того. Це нас

*) Із зрозумілих причин подаю повні прізвиська лише тих друзів, які впали, які вже віддали своє життя в боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу, або тих, що живуть і дали свою згоду на вміщення прізвищ. Також подаю й деякі місцевості лише першою буквою, щоб, згадуючи про прихильне до нас наставлення населення чи згаданих осіб, не вразити їх через те на загладу й страшні катування з рук НКВД.

Сотня Південної Групи ДУН-у під час підношення національного прапору в Завберздорфі (Перший зліва в першому ряді мйр. Є. Побігушій)

тим більш турбує, що ми — в чисто українських селах — з українськими відзнаками, на зразок Усусів, тобто й зовнішнім видом різнимось від німців і румунів. Аж пізно увечорі довідався хтось і передав блискавкою по курені, що якась німецька частина переходила перед нами і говорила, що тут прийде польська частина, і треба голосити до німецьких команд її грабунки, бо будуть це великі злодії. На додаток до всього, того дня прийшов ще один найприкріший удар, який найважче описати. Це новина, яку принесли зв'язкові від Легіону „Північ”. Німці заарештували провідника ОУН Степана Бандеру, виарештували цілий тимчасовий уряд України у Львові, а Берлін намагається уневажнити проголошення відновлення самостійності України.

Мені впала полуда з очей. Тепер стало мені ясним те, чого вчора я не розумів... аж тепер я зрозумів колишній натяк майора, що „ми самі, а довкола нас вороги”. Не піддамось тому, мусимо видержати.

1. VIII. 1941. П'ятий день важких, довгих походів у страшній спеці, до якої ми не звикли. При найважчих походах ніхто не голоситься втомленим, навіть з небезпекою сонячного вдару. Всі йдемо вкупі з майором пішки і весь час співаємо пісню за пісню, мимо втоми, бо здалека чути, як гудуть бої; ми спішимо долучитись.

П'ятий це вже день такого маршу, з короткими відпочинками, нічлігами переважно в полі або в „сараях” колгоспів. Жнива доходять кінця. Захоплююсь прекрасними картинами українського рівного простору, примор'я. Багата країна зустрічає нас, здається, тепліше, ніж рідні земляки. Напрямо нашого походу — Одеса. На сході завзяті фронтіві бої. Ми зустрічаємо тільки різні кольони большевицьких полонених, ескортованих румунами. Якби конвоїри не були озброєні, то трудно було б відрізнити одних від других. Наш похід без бойового застосування, хоч маршуємо бойовим ладом, так зв. протилетунським, наше завдання — очищати зайняті райони від розпорошених утікачів-большевиків. Досі не стрінули ще жадного ворога.

Нині розташувались ми трохи вигідніше, зайнявши одну частину великого села С. На другому кінці села квартирує якийсь румунський відділ. Тут також якийсь дивний нарід. Навіть діти не приймають від нас цукерок. Я вже трохи привичаївся, з болем серця, до такої „гостинності”. На преве-

лику радість, знайшли ми вже тут кілька летючок ОУН. Це здається, похідні наші групи ОУН були тут перед нами.

Мій рій пригтовляється до нічної варту, я пригтовляюся до відправи. Немає ради — „пане старший стрілець”, ось сурма до „апелю”.

2. VIII. 1941. Тільки одна доба, не ціла вона ще, а стільки нових, милих вражень!

МОЛИТВА

Вчора увечорі відбулось піднесення нашого українського прапора, а потім спільна молитва. Проспівали ми, як щодня, „Боже великий, Творче всесильний...” Відразу стався великий зворот настрою до нас у тому селі. Враження знов ніколи незабутне — що вчинила та молитва. Під час і після молитви почав народ, спершу несміло, а потім — щораз більшими групами, підходити до нас. Засипували нас „градом” питань, а ми оповідали їм, хто ми, чий діти, і чого сюди прийшли.

Взаємним радощам не було кінця. Аж тепер відкрили вони свою українську душу. Відразу ми відчувли правдиву українську гостинність і братню любов. Нас запрошують до гостину, нас майже розшарпують до себе!

Аж тепер вияснилось, що проти нас застерігали якісь чистини перед нами. Ми тому так болісно пережили першу стрічу, а тим радісніше тепер для нас привітання щиро українське. Так радісно було слухати, що наш селянин, мимомовно стількох літ большевицької пропаганди, не пересякся марксистською отрутою, а зберіг свою національність, тугу за власною батьківщиною. До ще більшого затіснення наших відносин причився того ж дня ще один випадок.

Пізно вночі „притранспортувала” до вартівні наша стежа з молодих стрільців одного румунського старшину і двох вояків. Командант стежі ст. стр. Хмелик зголосив, що „пан барон” був зловлений під час того, як приложив одній дівчині пістолю до грудей і намагався її згвалтувати, а „цих двох циганів” стояли на сторожі тієї ганебної його „стратегії”, при чому один з них стояв у хаті з готовим до стрілу крісом біля зімлілої матері тієї дівчини, а другий пильнував вхід до „сараю”, де мала відбутись ота ганьба. Стежа почула

підозрілий галас і зліквідувала тих „героїв” в самий час. До зімлілої матері і до дівчини, яка з переляку дістала нервовий шок, відіслано нашого лікаря. Румунський „пан барон” прибрав вигляд переляканого кльовна, з розхрістаною чуприною, обдертими пагонами, а спужлий ніс і великий синій круг під оком свідчили про те, що справа зневаження нашої дівчини не пройшла так легко.

Аж після обіду, по нашому зголошенні, приїхала німецька польова жандамерія і забрала з сільської тюрми „пана барона”, а до того часу сходився народ поглянути на того типа. Знов пригадалися слова майора: „ми самі, а довкола вороги”.

6. VIII. Знову цілісенький довгий день походу на Одесу. З великим жалем прощались ми з населенням того гостинного села. Дехто з народу мав сльози на очах, це ж відходили від них вже „їхні діти”. Нам давали на дорогу всякі пам’ятки, найбільше — квіти, і майже кожний стрілець довго ніс хоч зів’ялу на сонці китицю на крісі.

По дорозі мали ми знов цікаві пригоди з румунами.

Вона виглядала мало ймовірною, однак запевняю, що пишу лише стисло про сам факт, зрештою живуть іще, Богу дякувати, деякі свідки того. Цим разом, збігом дивних обставин, героєм дня був наш друг Хмелик.

ХМЕЛИК БОРОНІТЬ НАШІ КОРОВИ

Розуміється, румуни реквірували зовсім „на дико”, як їм було вигідно, наші корови по селах і забирали їх без розбору, кому й де попало.

Згаданого дня вислав майор Хмелика і Садового на ровах уперед — розглянути, чи немає де попсованих доріг (зглядно, мостів). Вони мали їхати коло 1-1,5 км у віддалі від передньої нашої сторожі, із згаданим завданням. То були також свого роду протилетунські звідуни.

Віддалившись заледве 3 км від села нашого останнього постою, застаємо незвичайно цікаву картину. Ціле стадо корів, окружених коло 20 румунами, а на „фронті” перед тими вояками сидить на коні румунський старшина, з руками заложеними на спині, так, як і ціла та коров’яча ескорта. На певну віддаль перед верхівцем стоїть стр. Хмелик з націле-

ною до нього машиною пістолем. Стр. Садовий кінчить „колектувати” зброю від переляканих конвоїрів. Наша кольона задержалась. Стр. Хмелик поправив куплю з набійницями, краще вирівняв на чолі шолом (бо наш майор не жартував!) і підійшов певним кроком до майора та відрпортував:

„Пане майоре, зголошую придержання одного плюс 20-ох румунів і п'ятдесяти українських корів, заграбованих у селі Х. На моє звернення, щоб вони повернули корови туди, звідкіля забрали, румунський старшина дав наказ своїм воякам, щоб мене забрали також у полон, разом з коровами. Я в самообороні націлив пістолем в їх найстаршого і заявив — якщо вони не піднесуть рук, то я постріляю їх як ворон, починаючи від старшого на коні. Тоді той старшина сам скомандував до своїх вояків, і вони підійняли руки догори, і ми продержали їх так до вашого приходу”. Трудне положення нашого майора! Це ж „союзники” наших „союзників”. Властиво Хмелик мав інше завдання і не мав права мішатись до коров'ячої справи. Однак це останні корови не однієї родини, і наші діти залишаться без молока. Під загальний веселий настрій, стр. Хмелик перший увійшов до села Х., на чолі дивної коров'ячої кольони, і з великою втіхою „переможця” віддавав нашим людям заборані їм неправдо корови. В тому селі застала нас іще одна несподіванка. На вікнах кожної хати наклеєні листівки з портретами провідника ОУН С. Бандери. Того вечора зв'язковий похідної кольони нав'язав зв'язок із штабом куреня. Всі вичули, що це мусить бути якась поважна справа, бо не так то легко у воєнних умовах подорожувати здвож усяких точок польових жандамерій усяких „союзників”.

СТАЛОСЯ

27. VIII. 1941. Село Т-во. Сталось... Мої вчорашні спостереження, на жаль виправдали себе. Ось чому настрої майора не був такий, до якого я звик, ось чому інші старшини цюсетаємниче й заклопотано розмовляли між собою... Мене покидає всяка охота не тільки писати, але й згадувати про те все, що протягом останніх годин я пережив. Бачу, що й кож-

ний з друзів подібно переживає цю страшну хвилину. Сьогодні після обіду наказали „апел”. Прибули німецькі штабові старшини „Вермахту”.

Відчитали страшний „бефель” ОКВ (Верховної Команди Вермахту). Цей наказ зміняв зовсім нашу ситуацію. Ми мусимо вертатись туди, звідкіля приїхали. В наказі подано мотив цієї зміни, начебто ми мусимо перейти якийсь новий вишкіл, бо дотепер ми ще не підготовані до нового нашого завдання. Дійсно, ми не мали ще жадної сутички з большевиками. Мали ми лише ряд конфліктів з румунами в обороні нашого населення, про які я лише частинно згадав. Та знаємо, що підставою нашого відкликання з фронтової смуги це зміна політики, це арештування наших провідників і т. п.

В усіх нас насунулись чорні думки, та ми не заломлювались, ми вірили, що буде краще. Керманічі політики зрозуміють, яку зробили помилку, нехтуючи поміч у боротьбі проти большевиків-москалів, поміч поневолених тими ж москалями народів. Тим часом рішено прийняти цей наказ спокійно. Іншого виходу немає. Треба зберегти цю військову одиницю так довго, як можливо. Завтра рано дістанемо авта, що відтранспортує нас до найближчої урухомленої залізниці. Декілька друзів залишаються із спеціальним завданням, як „перекладачі”. Не можу описати самопочування. Пригноблення опанувало мене велике, але не без надії на краще.

ПОВОРОТ ДО КОША В АВСТРІЇ

Знову Австрія. Перед двома місяцями здавалась така гарна, тепла й привітна, особливо тоді, як ми покидали її, виїздили на Україну. Сьогодні та ж Австрія викликає в мене якесь холодне, понуре враження. Сьогодні ранком ми прибули до малої місцевости Зіцендорф у віддалі 18 км. від старого Завберздорфу, нашого першого постою, де тепер школиться ще одна наша сотня. Ніхто не знає, як довго тут будемо, і взагалі, що буде з нами. Стараюсь, як і інші, не думати про це.

Перед хвилиною бунчужний куреня Л. повісив на таблиці тижневий плян зайнят. З того виходить нормальний виш-

кіл, особливо польової служби. Дехто нарікає топику, що треба вертати до старого, вже вченого. Я дуже задоволений з тієї причини, бо вважаю, що в такому психічному стані безділля — це найгірший ворог, що сприяв би ще більшому пригнобленню, а до того, на школення ми передше мали безумовно закороткий час. Старанно підготовляю все потрібне до вишколу на завтрашній день. Намагаюсь працюю гоїти ту болячу й свіжу душевну рану, та це дуже важко.

НАШ МЕМОРАНДУМ ДО НІМЦІВ

18. X. 1941. Після довгих дискусій і конференцій між нашим штабом Легіону і німецькими представниками ОКВ,*) сьгодні остаточно вирішено цю пекучу й відповідальну справу нашого завтра. На мою думку, це є одинокий вихід із тієї ситуації. Командир групи „Південь” майор Побігущий весь час керував справою, в порозумінні з командиром групи „Північ” сот. Шухевичем. Завершенням рішення з боку команди Легіону був схвалений і підписаний усіма членами Легіону обох груп меморандум, що був вручений представникам Берліну, тому кілька днів. Сьгодні прийшла телефонограма з Берліну, що наш меморандум розглядається і становище Берліну буде з'ясоване через кілька днів. Щоб однак не гаяти часу, ми мусимо переїхати до Франкфурту над Одрою, щоб злучитися з групою „Північ”, а тим самим переорганізуватися в нову формацію. Ніхто не уявляв собі, що то має бути з тієї „нової формації”. В усіх піднесений настрої тільки тому, що вже остаточно вирвемося з цієї мертвої тиші, позбудемося, бодай на деякий час, того враження, начебто ми напівінтерновані; а найважливіше — це вже довго вичікувана зустріч із групою „Північ”. Мимо нашого відкликання з України, нині стало ясно, що німці аж ніяк не виявляють охоти до цілковитого розв'язання Легіону. Команда і всі з Легіону недвозначно підкреслили свою підпорядкованість і відданість тільки інтересам Самостійної України, виконуючи перш за все доручення проводу ОУН. Німці остаточно побачили, що не досягнуть жадного результату, коли

*) ОКВ — німецьке скорочення назви: Головне Командування (німецької) Армії.

схочуть підпорядкувати Легіон цілковито ідеї „Нової Європи”. Тим часом вони пішли ніби на компроміс, даючи обіцянку піти назустріч нашим домаганням, висловленим у меморандумі. Ось зміст меморандуму, який підписав передучора з власного переконання кожний член Легіону:

1. Привернути проголошення самостійности України.
2. негайно звільнити всіх арештованих наших політичних провідників ОУН і Степана Бандеру.
3. негайно звільнити з ув'язнення членів тимчасового державного правління з Ярославом Стецьком на чолі.
4. Забезпечити негайно членів найближчої родини учасників Легіону і звільнити з ув'язнення їх близьких.
5. Реорганізований Легіон може бути вжитий до дальших воєнних дій тільки на українських теренах.
6. Команда Легіону і вишкільного його коша має бути українська.
7. Обов'язки і права командного складу будуть такі, як і в німецькій армії.
8. Члени Легіону зложили вже присягу на вірність Україні і тому не можуть вже присягати на вірність іншій державі.
9. Реорганізований Легіон може підписати умову однорічної контрактної служби (до кінця 1942 р.).
10. Контракт підписує кожний член індивідуально і кожний одержує копію тієї двосторонньої умови.

Цікаво, — що з того вийде? Дехто каже, що це є нездійсненні побажання. Я думаю, що ми не вимагали надзвичайних справ, навіть як на тодішні часи. Відважним світ належить. Зрештою події це викажуть, а нам йшло про те, щоб якнайскоріше вже вирватися з того непевного становища і знати відношення німців до нас. Неясне нам було лише те, чому німці так „лявірують” з нами (хоч виарештували стільки політичного проводу), коли один малий Легіон не має на фронті більшого значення, крім сподіваного вжиття його в іншому політичному аспекті. Та Бог його знає, які були там розрахунки. Це якась „вища політика” — арештувати тих, що творили Легіон, і надіятись, що такий легіон буде все „вірно” служити такому режимові.

Вчора заавансував я на вістуна. Це в нашому Легіоні дуже мала ранга, але я вже в першому ряді при гутірці майора. Він напевно багато більше знає про нашу політичну ситу-

ацію, цікаво буде довідатись новин. Майор не говорить того, що знає, бо слухають деякі німці, і напевно хтось з них розуміє, нашу мову, і тому видно, як важко говорити при таких свідках...

НАРЕШТІ ОБИДВА ЛЕГІОНИ ВКУПІ

21. X. 1941. Така важлива є сьогоднішня дата для нашого Легіону.

Понеділок, захмарений, але з приморозком, ранок пізньої, неприємної німецької осені над Одрою. Наш курінь після нічлігу в так зв. „Шюцентавзі” вимаршував раненько в напрямі на міст над Одрою. Тут зупинка. Через кілька хвилин надходить із східної частини Франкфурту курінь „Північ”. Здалека вже чути прекрасно співану пісню „Гей-гу, гей-га...”. Зійшлись ми. Обидва курені стали фронтом один до одного в трилаві. Всі переживають хвилини радісного душевного напруження. Від куреня „Північ” наближається група старшин (зовнішнім виглядом не відрізняються від стрільців) назустріч командирові „Південь”. Обидві старшинські групи спинились напроти себе. З групи Північ виступив енергійним, певним кроком і йде назустріч майорові Побігущому середнього зросту, стрункий, ясноблондин, з надзвичайно шляхетними рисами обличчя; біля мене хтось шепнув, що це саме сотник Шухевич. Обидва командири зворушливо вітаються. Вітають також обидва легіони. Після дуже святочних привітів обидва курені злились в одну похідну кольону. У взірцевому похідному порядку рушив новооб'єднаний Легіон через місто до наших касарень.

Цей ранок був цікавим і для мешканців Франкфурту. Грімко залунала містом пісня, може, перший раз в його історії — українська: „Зоріла золота заграва: здригнувся світ від звуків сурм...”. Шістьсот п'ятдесят молодих грудей виявляло в словах пісні могутність і силу української ідеї, свою стійкість і віру в українське завтра, без огляду на те, в якій ситуації знаходимось сьогодні. Після короткої відправи обох штабів відбувся апель, під час якого „перемішано” обидві групи і за зростом поділено на нові сотні, чоти та рої. „Вимішання” відбулось так ідеально, що майже кожний рій скла-

Злучення Північного і Південного Куреня в один Легіон ДУН (В першому ряді сидять зліва направо: 1) пор. Василь Сидор (пізніше Командир УПА Шелест), 2) ад'ютант Легіону пор. Герман (орг. псевдо Орлик), 3) Командант Північного Куреня ДУН-у сотн. Роман Шухевич (пізніше ген.-хор. УПА Т. Чупринка), 4) Командант Південного Куреня ДУН мйр. Є. Побігущій, 5) в другому ряді за ним чот. УПА Лунь)

дався тепер пів-на-пів з учасників обох попередніх груп. Відразу відчитано склад штабу Легіону ДУН, обсаду сотень і чот старшинами, підстаршинські обсади всіх командних постів. Легіон поділено на чотири сотні. Командир Легіону — майор Євген Побігущий, ад'ютант — пор. Орлик-Герман, заступник командира куреня і рівночасно сотенний першої сотні — сот. Роман Шухевич, сотенний 2-ої сотні — сот. Михайло Бридідер, 3-ої — пор. Сидор, 4-ої — пор. Павлик.

Мені приділено „поважну функцію”, як заступникові ройового 5-го роя 2-ої чоти в 3-тій сотні. Мій безпосередній зверхник зробив на мене дуже миле враження: це дес. Дмитро Пелип, старший віком, колишній учитель. Мій чотовий чот. Зорян Калиняк — пристойний, строгий, але симпатичний „нахтігалець” (таку назву мав Легіон Шухевича, як „офіційну”). Ройовий квартирує окремо, тому в кімнаті роя я є командантом квартири. Чуюся трохи несвійсько, бо я з усіх віком наймолодший, тому дуже жалую, що маю „бельки”; але що ж, вояцька доля чи щастя! Саме перед хвилиною зав'язалась товариська дискусія між „ролянями” і „нахтігальцями”; річ у тому, що „нахтігальці” дивуються й жалують- що сотник Шухевич не перейняв команди цілого легіону, бо чейже був командиром першого в часі створеного легіону і в характері командира також виявив незвичайні здібності й прикмети. Знов „ролянці” твердять, що військо є військом, і молодший ступенем завжди дає першенство старшому, а тому таке трактування справи з боку Шухевича говорить про те, що сотник є дійсно в о я к о м високої ціни, хоч, і з другого боку він напевно знає, що майор є майстер військового діла, про що ми мали вже нагоду переконатись. Товариська дискусія, щира й дружня, погодила обидві сторони, і я вичуваю, що в очах обох груп обидва командири набрали особливої вартости. На кінець тема пішла „на весело”, а не обминула мене при тому й мала прикрість. Один здоровенний, веселий стрілець Гречанюк поставив мене за приклад, мовляв —, от ми, дядьки з вусами, мусимо слухати такого молокососа тільки тому, що він вістун!”. Гаряче стало мені під загальний сміх, не говорю нічого, а проклинаю ту хвилину, коли дістав наказ бути вістуном, і то серед таких вусачів. Обіцяю собі терпіти і ждати нагоди, щоб переконати тих вусачів-дядьків, що я вже не такий то „зелений вістун”.

1. XI. 1941. Під час вправ прибув до нас якийсь командир німець із Магдебурзької округи порядкової поліції, в асист свого штабу.

Заряджено збірку цілого Легіону. Прибувчий з'явився на гарному коні. Після формального привіту приступив до ділових справ.

Він заявив, що приїхав, в імені компетентних урядових чинників, передати нам відповідь на наш меморандум. Всі з найбільшим напруженням слухали, яку дістанемо відповідь. Тоді він почав вичитувати поволи різні пункти наших домагань і відповіді на них:

Всі дотичні політичні арешти — то не „політичні”, а кримінальні. Нас повідомлять вчасно про вислід слідства, яке ведеться.

Легіон буде по перевишколі вжитий на східньому фронті; розуміється, він тепер не може подати — на якому відтинку, з огляду на таємницю.

Присяги Берлін покищо не вимагає особливішої. Щодо нашого уряду, то немає відповіді. Інші всі наші — менш важливі — домагання (забезпека родин і т. і.) поладнано позитивно.

З причини тих відвідин довго велась сьогодні в нас у кімнаті дискусія. Відповідь Берліну нікого не задовольнила. Всі знали, що політичні арешти відбулись не „за кримінальні злочини”. Всі були приготовані на ще гірше у відношенні до нас. Друзі не вірять і в те, щоб німці додержали хоча б того, що приобіцяли. За цей короткий час вони дали вже багато доказів нещирости супроти нас. Думаю, що в команді куреня сьогодні також гаряче.

25. XI. 1941. Проголошено, що з 1. XII. 1941 входить у силу німецький однорічний з нами контракт. Перед підписанням його кожний член Легіону може вибрати одне з двох: або лишитись на чинній службі, згідно з умовою в контракті, або звільнитися з служби негайно.

Після апелю зголосилось 15 осіб із проханням про звільнення. Між ними тільки один старшина — лікар чот. др. М., решта — кілька підстаршин і стрільці. В таборі помітний рух, це ж несподівана й поважна новина. Вибрали працю в німецьких „верках”, бо додому (зазначили німці) їх не пустять.

Сьогодні ще одна важлива новина під час апелю: від груд-

ня починаються відпустки, можна буде поїхати додому. Ах, як хочеться побачити Батьківщину, рідну стріху, своїх рідних, всіх знайомих...

ВИЌЗД НА ФРОНТ

19. III. 1942. І знову виїзд, так, як колись. Просто не хочеться вірити, що це можливо. І знову цей помітний рух, що завжди зраджує підготову до „таємного” виїзду на фронт. Знову це хаотичне переживання радощів, цікавості, непевности, куди нас завезуть... Кожний схвильований тим усім. Пакуємось. Знову гутірка командира, і спокійний, діловий тон його приводить до порядку всіх наймолодших, наводить нормальний порядок. Знову, як колись, все докладніше з'ясовує він наше положення, завдання і вимоги нашої справи. З питомою йому зручністю, обговорюючи ніби тактичні вправи, він навіть нагадав так звані нам чотири правила рішення: 1. завдання, 2. ситуація власна, 3. ситуація ворога, 4. терен (поземелля), і з того всього — рішення. Сотник Шухевич видався мені децю більш задуманим, ніж звичайно. Про це свідчать глибші борозни на його мудрому, шляхетному обличчі. Кожному ясно, що ця людина несе велику моральну відповідальність перед історією не лише нашого Легіону, а взагалі перед народом за нашу долю. Пізно увечорі закінчився цей певного роду прощальний апель. Завтра ранком від'їзд. Важко заснути, — куди, куди поїдемо?

ПЕРШІ МІСЯЦІ В БЕЛОРУСІ

22. III. 1942. Білорусь. Далі не подаватиму місцевостей, щоб не пошкодити кому з тих, що там залишились, бо населення приймало нас дуже щиро й радісно та так часто благало рятувати його від большевицьких банд. Місто М. Сьогодні ранком ми зупинились на станції, із вісткою, що залишаємось тут цілий день. Ранок досить морозний, але гарний, погідний. Це ж наша квітна неділя. Наш поїзд заїхав на бічні рейки. Біжимо попри вагони, щоб розігріти змерзлі

ноги, і чую суперечку в старшинському вагоні. Признаюся, що таки не міг відмовити цікавості і став наслухувати. Це чую три голоси: майор. Побігуший, сот. Шухевич і гавитмайор Моха, так зв. „авзіхтсофіцир”. Обидва наші старшини переконують Моху, щоб дозволити нашим хлопцям піти до міста. Моха не хоче погодитись. За найважливіший аргумент подає, що ще не маємо точних інструкцій, і т. і. Ми є вже на ворожій території, і т. і. Тоді наші командири переконують Моху, що ми взагалі не відчуваємося на „ворожій території” ми ще далеко від фронту, не бачимо причини ізолювати наших людей від світу, — так закінчилась аргументація з нашої сторони. Ціла виміна думок відбулась в загостреній формі. Ми вичули, що Моха не любить нашого Легіону. Проте переконались ми вкоротці, коли він також заборонив нам співати по-українському мотивуючи, що тим ми зраджуємо, що ми не німці. Розуміється, та заборона була зігнорована і всі співали де і скільки хотіли. З тієї хвилини Моха став нам не лише несимпатичним, як був досі, але ми всі його зненавиділи. Мушу зазначити, що й перед тим і опісля доводилось мати до діла з різними німцями, і ніде не зустрічав я такої несимпатичної особи, як той Моха. По півгодині оголосив старшина службовий, що з дозволу майора Побігушого всі старшини, підстаршини і стрільці, за винятком чоти поготівля, можуть вийти до міста на цілий день. Крім того, залишається службова чота для охорони транспорту. Це повідомлення прийнято з великою радістю. Всі спішили пізнати братній народ білорусів.

Перша зустріч, щира, братня гостинність і вияв великої зворушливої симпатії до нас залишається в моїй пам'яті, як найкращий спомин про білоруський народ. На 90% було, на жаль, їх місто знищене військовою хуртовиною. Стовбури спалених прекрасних будівель нагадували нам, що й у нас там на Україні котиться хуртовина такої ж війни. Ми виявляли співчуття білорусам і пояснювали нашу політичну долю завдання Легіону. Не знаю, чи всі вони щиро приймали наші аргументи, бо ми не могли зовсім ясно говорити чужим людям, що змусило нас іти в чужих одностроях до чужої країни, ми немогли ясно відкрити нашої душі при першій зустрічі. З певних натяків розуміли ми, що бодай частинно нас розуміють, а до того, наші діла докажуть їм, що ми прийшли їм допомагати.

29. III. 1942. Наша третя сотня стоїть готова до від'їзду ще до сходу сонця. Христос Воскрес! — вітаємо один одного на касарняному подвір'ї — чужих, непривітних касарень. „Христос Воскрес!” — грімко привітав пор. Сидор, наш сотенний. „Воистину воскрес!” — грімко покотилося з сотні грудей, понеслось далі окреними лісами. А додали наші думки й очі те, чого тоді при службовому привітанні не вільно було говорити — „Воскресне Україна”. Чота наша і ще одна заладуються на машини. Лише 1. чота залишається з куренем. Виїжджаємо приготувати квартири для куреня. Дивно, що до того треба аж двох чот. Видно, терен вже небезпечний. Цілий тиждень маршували з місця на місце. Так утомлені їдемо російськими дорогами, ще місцями засніженими, і там доводиться нам майже „на плечах” пересувати наші машини. Остаточно доїхали до нового місця постою більш утомлені, аніж якби маршували. Це — мале містечко. Заїжджаємо голодні, втомлені, вимерзлі, з частиною хворих друзів. Входимо до касарень забруджених дійсно не по-людському, засипаних марксистськими книжками, багато з них — в розкішній оправі. З великим заінтересуванням відложив я з 20 томів тієї літератури і почав, сам хворий, з високою гарячкою, також порядкувати кімнати. Пізно увечорі докінчили того діла і, по випитті кувлива чаю, положились перевтомлені на долівку заснути і бодай у сні повернути на рідні землі, де тепер святкують Великдень. Завтра прийде курінь. Заснути, мимо втоми, важко, доходять до нас думки наших рідних, ми чуємо і їхню тугу. Невеселий то був для нас Великдень.

30. III. 1942. Вчора стільки ми напрацювались лише для того, щоб нині одержати наказ, що маємо перейти на нове місце постою. Сьогодні з'їхався весь курінь. Майор висловив признання і похвалу нашому чотовому за те, що ми добре справились. По обіді — збірка нашої чоти і, в нагороду за справне поладнання вчорашнього завдання, ми перші одержуємо нині бойове завдання. Інші сотні й чоти одержали також різні подібні завдання. Пороз'їжджались на різні наказові „штюцпункти”. Перша сотня на південь від місця постою куреня, так що сот. Шухевич може часто бути при штабі, але має найважче завдання. Після обіду, в повному випосаженні, з чотирма легкими скорострілами і великою резервою амуніції, вимаршовує наша чота на нака-

зане місце. Авта одержали лише ті, що мають далеку до рогу.

Нас потішали, що то лише 8 км. Ми не знали, що на Білорусі додається завжди з гаком, який часто довший від попереднього числа. Так було й тут: Нарешті ми доволілись до нашого нового „царства”, як його чомусь назвав хтось, і так залишилось. Перше враження — дуже понуре.

Ми одержали, для забезпечення перед бандами большевиків, дуже великий комплекс артилерійських касарень. Там же дуже великий водяний збірник. Також важливий склад амуніції. Ми вибрали на нашу станицю малий будинок — це краще для оборони, якби нагло на нас хотіли напасти вночі. Всі об'єкти розкинені в глибині великого лісу над просторим озером. Один рій з дес. Почапцем перейшли до вартівні біля магазину амуніції. Це на віддалі від нашої станиці коло 1 км. Там стався перший неприємний інцидент.

Дес. Почапець присилає пісання, який повідомляє чого, що вартівня, яку він має перебрати від відходячих лотисів, в такому жажливо негігієнічному стані, що він її не перебере. Чот. Калиняк забирає мене і дес. Пелипа, і ми приходимо на місце спору. Застаємо дес. Почапця поденерованого, що переконує якогось в неокресленому односторонньому старшину про внутрішню службу. Виявилось, що це якась лотишська частина, яка завтра відходить на ... Україну, до Житомиру. Нас брала велика досада через такі дикі пародії, таке нехтування наших прохань (колись у мемурандумі Старшина-лотиш поведився зовсім не по-воляцькому. Вартівня, яку ми мали перебрати, була в такому стані, що там могли б і тварини подушитись. Не знаю, як там могли повести службу ті лотиші. Справа закінчилась тим, що після недвозначної постави нашого чотового, який зажадав вичищення вартівні — інакше не перебере служби, лотиші почали чистити її, підговорюючи різні епітети на нашу адресу. Думки про такий спосіб посилення легіонів німцями на схід не дають мені спокою. Сьогодні, після вечері почалась дискусія при варті нашої печі, і хлопці не крилися з „симпатіями” до „Нової Європи”. Чотовий спокійно курил цигарки і підсміхався. Він поділяв наші міркування: він один з вояковців сот. Шухевича.

1. V. 1942. Нинішня подія потрясла цілий Легіон до глибини душі. Був наказ курінного зважати на день 1. травня

бо большевицькі банди робитимуть різні несподіванки. Вчора всі станиці підготувались до такої можливості. Однак, мимо того, нині рано в селі П., недалеко від штабу куреня, з'явився на щоглі червоний прапор. На місце прибула 1. чота 1. сотні — перевірити справу. Віст. Віюк хотів зняти ту ненависну плахту, та тільки диткнувся до щогли, як страшна експлозія стрясла повітрям. Чорний дим закрив на мить усе. Дуже пошарпала йому міна ногу, і в дорозі до лічниці він помер. Це перша невіджалувана жертва нашого Легіону.

Загинув, як гинуть наші люди від сотень літ у боротьбі з москалем — вірний син гарної Волині, всіма люблений і шанований підстаршина, любий муж дружини і батько чотирирічної одиначки, довголітній заслужений бойовик ОУН. Крім заприсягнення пімсти, я більше не можу описати своїх почувань.

5. V. 1942. Так зжився я з цим новим місцем, природою, оточенням, щоденними вправами і мешканцями „городка” Б., що дуже сумно доводиться прощати своїх друзів, хоч і на короткий час. Чотовий передав мені наказ сотенного, що завтра ранком маю зголоситись до штабу куреня на одномісячний старшинський курс. Його організує штаб дивізії чи гарнізону. То має бути так зв. „Лерганг фюр ді цуцфюрер”. Трохи легше прощати чоту, бо їдуть зі мною також дес. Пелип і віст. Микола Сидор. Зорганізували друзі прощальну вечерю, де подано смажену рибу, яку „зорганізував” із близького озера незаступний ст. стр. Гриць Лущик, а чот. Калиняк вніс чаєм тост на честь вибранців третьої сотні до курсу, бажаючи нам генеральських успіхів. Незавидна воляцька доля, коли доводиться хоча б на коротко прощати найкращих друзів і пакувати „манатки до скарпетки”.

6. VI. 1942. Сьогодні відбулось закінчення школи. На закінчення прибув командир дивізії і гарнізону ген. Якобі. Із самого вишколу я особисто зовсім не задоволений, хоч мушу признати, що вишкіл стояв на властивому поземі, з добрими штабовими силами; одначе, після відбуття, ще минулого року, підстаршинського вишколу, який провадив наш майор Побігущий, а тут нічого нового не довідався. Хоч це й називається старшинський курс, і хоч тут були до диспозиції всі потрібні наукові середники, включно до правдивого ворога, а не маркованого, і гострі набої, а не деркачі, які за-

ступали нам скоростріли в Франкфурті. Крім значка на службовій військовій книжці і десь в якійсь там картотеці, я нічого, поза страченим часом, не здобув. Тим більш радію, вкупі з друзями, що цьому кінець. Збираємось вертатися завтра до нашої чоти. А чота наша в міжчасі залишила ту малу „вартівню” і перейшла до містечка К. Сьогодні, пізно увечорі, приїхав із своєї станиці сотенний пор. Сидор, щоб нам спеціально погратулювати, — а не знаю защо. Можливо, що мої друзі зробили якісь осяги.

16. VI. 1942. Знову трагічна для нас дата. Дві чоти 4. сотні мали виправи проти большевицьких партизанів. Виправу провадив пор. Павлик. Одержані інформації про рух червоних не відповідали правді. Під час сутички зустріли наших втричі сильнішу ворожу банду. Наших врятували лише догідніші становища. У висліді чотиригодинного бою ми понесли страту — двох поляглих: ст. стр. Петро Проник і Осип Сірко. Червоні втратили дев'ятьох вбитими, в тому одні старшина, та декількох ранених. Червоні обстрілювали наших цільним вогнем мінометів, і від одного так цільного стрільня ми понесли такий болючий удар. Перемога була однак, по нашій стороні. Червоні не видержали нашого щораз цільнішого скорострільного вогню і вкінці, по залишенні вбитих і великої кількості амуніції, панічно втекли. Вчуваємо, що наш район починає бути щораз гарячіший, бо большевики перекидають сюди у великі ліси своїх партизанів, скидаючи їх парашутами.

20. VI. 1942. В нас був сьогодні милий гість із штабу курен — сот. др. Г. Крім небажаних, але обов'язкових лікарських оглядин та протималарійних впорскувань, привіз він для нас багато новин. Вразила нас вістка, що відносини між нашим штабом і „авзіхтс-оффіциром” гауптманом Мохою дуже погіршились, та не знати, чим воно покінчиться. Особливо завзявся Моха на майора. Побігущого і сот. Шухевича: ці „томи” доносів на них виходять із канцелярії Мохи до штабу бригади. Справа ще більш загострилась перед тижнем, як сотня відмовилась виконувати наказ Мохи — асистувати панам із „Ві-Ко” (віртшафтскоммандо) при здиранні картингенту (і то з голодного населення). Тоді сот. Шухевич заявив, що він не пішле своїм наказом 1. сотні до такої функції, тому що нас прислали сюди не грабувати, а во-

вати. В реванш, Моха перешкодив у звільненні — з поблизького табору — наших полонених українців, 45 хлопців, що були забрані до советської армії. На всіх фронтах стає гаряче.

28. VI. 1942. Сьогодні відбулось певного роду свято на нашій станиці. Це — закінчення вишколу півтори сотень білоруських юнаків, яких німецьке „Ортскоммандо” майже силою змобілізувало до формації так зв. „Ордунгс-Дінст” і передала нашій станиці на нормальний вишкіл.

Те саме сталось по інших станицях. Це мала б бути спроба здобути дармову вартову силу для охорони мостів і т. і.; але вважаю, що при таких політичних умовах, які створили різні зондерфюрери в ново-зайнятих країнах, всі ті хлопці раніше чи пізніше обернуть зброю проти німців — мимо того, що ненавидять большевиків. Нині, коли я прощався з тими дуже бідно одітими і майже босими „воєнками”, я відчув, що від них можна сподіватись тільки тих наслідків, до яких ми їх підготовляли. Вони теж навчилися краще любити й цінити свободу і тим самим — свою батьківщину. Я з приємністю прощав їх, як один з інструкторів. Я певний, що ті гарні синьоокі хлопці залишаться правдивими білоруськими патріотами. Вони так щиро й охоче переймали не лише наш військовий вишкіл, але й саму методику навчання, і культосвітню годину вважали за найважливішу з цілого дня праці. Вони мали щодня, для відпорности проти всякої большевицької гангрені, культосвітню годину з майстром нашої пропаганди ст. стр. Л. Грицем.

НАШ „АЛЬКАЗАР” СЕРЕД ПРАЛІСУ

4. VII. 1942. Сама назва місцевости ідеально відповідала тому першому враженню і тій прикрій пригоді, яка нас стрінула сьогодні з хвилиною нашого приїзду на нову станицю. Ще сьогодні рано сот. Бригідер приїхав з однією чотою, щоб зайняти нашу станицю в м. К., і заявив при цьому, що він волів би з найбільшою приємністю зайняти Х., бо це начебто якась цікава історична місцевість. Зачувши це, я почав побоюватись, щоб, бува, наш чотовий не зробив якого „коншакту” заміни, бо він також любитель пригод у „джунг-

лях". Ця наша нова станиця міститься в оточенні великих лісів і мочарів. Ми мусіли переїхати 9 км. густого, старого лісу, зарослим травною кам'яним шляхом, що вказувало на те, як завмер у тих околицях усякий рух не лише військовий, але й цивільного населення. В дорозі царила тиша, ніде нічого не видно. Все як завмерло. Коли ми врешті доїхали щасливо до місця нашого призначення, то застали там жахливий образ. Перед нами руїни великої і, видно, гарної келії, були будівлі, оточеної, наче муром, високими тополями, але почорнілими від заграви. З руїн іще курилося. Недалеко від руїн повішені оголені трупи трьох чоловіків і дві жінки. На кожному трупі прив'язана на ший текстурова табличка з написом російською мовою: „таке чекає на кожного зрадника". -Перед тими повішеними, на дереві, велика табличка з написом: „згине такою смертю кожний, хто відважиться зняти трупи". Підпис на табличці: „Нач. Ком. 2-ї округи партизанських військ СССР, полк. Е. Кузнецов". Чотовий зарядив гостре поготівля. Розставив також забезпечення, і ми скоро розвантажили наші авта, щоб їх іще зручно відіслати до штабу. Та ще добре не сховались у гущину лісу наші авта, як ми почули серію пострілів з машинного кріса. Наші два рої прибігли до авт і застали жахливий трагічний образ. В кожному з авт був шофером німець, помічником наш стрілець. Нещастя хотіло, що кулі потрапили в нашого стрільця Качора. Авто поїхало з трупом Качора не любленого вже тому, що він був чурою Мохи...

Біля нашого зруйнованого будинку була ще одна кам'яна „хижа". Там ми примістились на перший нічліг у тому дивному новому „царстві" розбишаки Кузнецова, що почав своє „геройство" від вішання безборонних. Мешканці, що евакуювались добровільно з нашого будинку, оповідали нам, що Кузнецов повісив невинних бідних людей за те, що вони не виконали наказ Ортскомандатури, привели будинок до порядку на наш прихід. Між повішеними був також староста селища. Нас це ще більш здивувало, і не розв'язали ми цієї загадки. Як можна було давати в такому районі, де повно банд большевиків, наказ „приготувати квартири для приходячого війська?" Із штабу куреня одержали ми щойно сьогодні наглядівку, що маємо переїхати сюди. Цікаво, чия то вина, що Ортскомандатура видала такий наказ. Тут нагадалося мені, що наші старшини всі їли харчі з нашої польової кухні

ні — те саме, що й вояки. В Мохи була для нього і кількох шоферів-німців „офіцерське казино", де варила їсти куховарка-полька. Боротьба нашого українського штабу з Мохою закінчилась наказом бригади, що він виключно має право рішати в усьому, як представник Німеччини.

5. VII. 1942. Довго не міг я попередньої ночі заснути, Невинні жертви, повішені за замітання кімнати, і їх діти-сироти стояли мені перед очима. Події вчорашнього дня — то був початок першої в моєму житті дивної ночі. В ту ніч пережив я перші воєнні христини. Мимо втоми, довго не міг заснути, коли ж заснув, приснилась мені моя мати, в якій на грудях я цілував хрестик. Для мене у сні мати — то є пересторога перед небезпекою, і я в такому випадку відразу буджусь. Так сталося і тепер. Я не встиг іще подумати над сном, коли лиснуло полум'я — дві серії з автоматичної зброї. Рівночасно — крик стійкового, стр. І. Барана: „аларм!" Відразу рух, кожний біжить на призначене місце, однак усе в темряві; спотикаються об предмети і взаємно об себе. Та скоро всі займають свої місця до оборони. Бренькотить скло поцільених вікон, зловісний свист рикошетів, і при цьому з пекельним галасом відізнались наші скоростріли, автомати, й кріси, засипуючи місце, звідкіля стріляв ворог, вогнем. Я випорожнив два магазинки автомата, розгарячкований перший раз можливістю стріляти в большевика, що тут же недалеко. Дарма, що це темно, і ворога не видно. Відразу градом обсіпало мене вапно, скло та різні відламки каміння. З грюкотом розлетілась на куски моя улюблена гітара, що стояла в куті. Розглянув передпілля і помітив, що ворог стріляє світляними чи запальними кулями. З полегшею відчуваю, що большевикам не вдалось нас заскочити, служба вчасно повідомила про наближення ворога. Чотовий Калиняк впорядкував наш „Алькасар" уповні, поміж серіями пострілів чути його накази. Ми ще не мали часу витягти ліс, який доходив аж до самісінького нашого забудовання так близько, що можна було влучним метом вкинути ручну гранату до наших вікон. Ще не було часу всього того забезпечити. Тепер я побоювався, що добрий спортсмен-большевик таки зможе докинути гранату. Якраз моє вікно припирає майже до самого лісу. Страшна детонація доповнює моє припущення. Розрив сколихнув будинок, і мене на хвилину приголомшило. Я мав враження, що ціла будівля, цілий

світ валиться над нами. Потім на хвилину все затихло... Та знову густіший і ближчий вогонь ворога. Чотар знову опановує ситуацію. Бій відновляється. В пивниці, з якої стріляв перший рій, чути зойки ранених. Напроти мого вікна, в гущавині, чути голос захриплий, однак досить різкий: „здадайтесь, сволочі, помілуем!” У відповідь я післав у те місце цілий магазинок олива. Чотар знову робить перестановку, посилає скріплення до пивниці, звідкіля ще найкраще можна стріляти! Сходами виносять нагору когось раненого. Надворі спалахнула червона ракета. Вогонь ворога почав рідшати, а через кілька хвилин настала тиша. Видно, це був знак відвороту, по невдачі здобути наш „Альказар”. Тепер виявилось, що мої побоювання сповнилися. Большевик використав можливість підходу лісом і вкинув, здається, кількранат до пивниці. Із залогі з 8 осіб тільки ст. стр. Рак вийшов цілим. Вбитих не було. Натомість важко ранені дес. Свобода і стр. Булак, які, мимо болісних ран, не стогнали ані одним зойком, щоб інших не послабити психічно (як потім говорили). Інших п'ятьох легко ранено, а найлегше поранений — дес. К. — робив найбільш розпачу. Раненими зайнявся наш санітар ст. стр. Боровицький. Незабаром почало розвиднятись, і я пішов з роєм дес. Пелипа, під проводом чотового, на станицю німецького „Гренцшц”, що квартирував на віддалі 10 км. на північ. Від німецької станиці ми випозичили авто, щоб відвезти ранених до штабу. Німці „дуже радо” пішли на назустріч, при чому заявили, що вони чули цілий бій, але не прийшли на відсіч тому, що не знали про наше стаціонування в м. Х. В це я не вірю, і ніхто не повірив. При тому німці були в числі 120 чоловік, виряджені 4 тягаровими автами, двома танкетками і легким літаком. Той самий рій відтранспортував до штабу куреня двох важко ранених. Ми не мали телефонічного сполучення з штабом, а тому враз із раненими привезли перші вістку про нову сумну подію. Команда куреня переживає ті вдари з боєм душі, якраз ішла підготовка до похорону б. п. Качора, а тут нова прикра подія. Тільки Моху прислухувався з дво-значною міною до нашого звітування і відійшов не сказавши ані слова — не то вже потіхи чи признання, але хоч би поради щодо дальшого перебування на становищі. Та нічого дивного, він добре говорить по-польському, то й годі вимагати від нього симпатії до українців. По довгій гутірці

(поза службовим зголошенням) з мйр. Побігуцим і сот. Шухевичом, які нас сердечно попрощали і підбадьорили, вони на дарунок — і то вояцький — вручили нам ще й легкий гранатомет, прекрасну зброю для нашого поземелля довкруги станиці.

В СТОЛИЦІ БОЛЬШЕВИЦЬКИХ ПАРТИЗАН

25. VII. 1942 Перед хвилиною закінчився жалібний апель на нашій станиці. Трикратно сальною віддали ми останню прислугу і почесть нашим поляглим друзям. Почуваюсь дуже пригнобленим. Перед трьома днями передали мені доповнений 7. рій, а вчора я вже втратив одного вояка навіки. Це був один із кращих скорострільників, також мій прегарний друг, ст. стр. Бобенко. Хоч в голові хаос думок із зворушення, а все ж таки спробую, в пам'ять мого друга, описати докладно ту страшну для мене дату.

Від деякого часу одержували ми до штабу куреня і до 3. сотні різні скарги з боку цивільного населення, а разом і прохання рятувати їх, в місцевості Г., від жорстоких розбоїв та від насильств большевиків. Спершу були ті скарги трактовані, як провокації і знані трюки большевицьких банд, щоб спровокувати нас увійти вглиб пралісів. Однак справу вирішили на зголошення малого Колі, якого ми любили, як нашого братчика. То дитина з місцевого населення, що цілою душею нас полюбила і стало в нас перебуває. Малий Коля вибрався в „похід”, до Г., щоб перевірити згадані зголошення. Він приніс такі цікаві вісті, що команда куреня вирішила таки піти з „випадом” на гніздо большевицьких банд в Г. Не вирішено тільки питання панцерних возів і протипанцерної артилерії. Тут знову наше командування було залежне від Моху, який заявив, що не жадатиме від дивізії панцерної зброї, бо цього не вистачає на фронті, а ми можемо на кількох бандитів піти навіть „на кулаки”. Так розумів він тоді партизанські бої. Для мене роля Моху надто ясна: не піти на рятунок цивільного населення — то значить відштовхнути від себе то населення, а піти без відповідного й кінцевого збройного виряду — це в тих околицях самогубство. Обидві можливості дуже подобались то-

му „авфзіхтові”. Помимо всього, похід відбувся. Вихідною базою нашого випадку був У., станиця 1. чоти 3. сотні, там же був і командир сотні пор. Сидор. Командиром походу був чот. Юліян Ковальський. В поході взяли участь ціла 1. чота, два рої 2. чоти, два рої 3. чоти і 60 білоруських вояків. Разом 140 бійців із трьома тяжкими скорострілами, до того ж п'ять легких скорострілів і два легкі міномети. Також 4 ППШ („папаші”) і 8 десятизарядок. Передучора я і дес. Пелип з роєм від'їхали до У. Після короткої відправи, під прикриттям ночі, від'їхали довгою кінною валкою в напрямі північного сходу. По обіді поїхали ми вже на 5 км. віддалі від того злощасного Г. і зупинились біля одного присілка. Ми зупинились, бо мали зорганізувати несподіваний удар з усіх сторін на Г. Тим часом почався зливний дощ, і хтось із нас звернув увагу на те, що ще димляться комини. Ми переїжджали одну годину під хатами. Село немов вмерло. В хатах всюди ні душі. Чотовий дає тому знак гострого поготівля, і в той же час падає звідкілясь серія стрілів; за нею посипались стріли з різних сторін. В першій хвилині трудно усталити, хто стріляє, чи то ворог, чи свої. Я займаю вогневе становище в рові і висилаю зв'язкового до чотового по накази. Зв'язковий стр. Ч. лише рушився з рова, як знов покотився туди ж із простріленою ногою. Цей стріл він дістав з вікна однієї недалекої хати. З хат починають чимраз гущіше стріляти. Доходить до нас наказ чотового відступити з села. Це, однак, неможливо, бо дорога з села веде попри горбок, в кущах якого вже торохкоче по нас ворожий скоростріл. Із села не можна також вийти в бік, бо там розлоге озеро й багно. Положення здається безвітлядне. Ворог — зумів використати докладно знаний йому терен. Ми оточені. Одинокий вихід — ліквідувати частину ворогів на якомусь одному відтинку, найкраще — тих, що в хатах або на найближчому горбку.

Наказ чотового — вжити запальних стрілів проти ворога в хатах. З палаючих хат чути детонації захованих там магазинів амуніції. Ворог у хатах зліквідований. Однак скоростріл на горбі — дошкульний. Прийшли з допомогою наші гранатомети, але мимо того, він б'є завзято. Тоді не витримав темпераментний ст. стр. Хмелик і перебіг поміж палаючі хати та зник, підкрадаючись до того скорострілу в густих кущах. Через кілька хвилин чуємо вибух в'язки гра-

нат на горбі, і скоростріл замовк... але Хмелик вже ніколи не вернувся більше до нас; мабуть, при меті гранат дістав смертельний поціл. Дорогу, однак для нас відкрив.

Я йду з роєм вперед в безпеченні. Однак, коли ми дійшли до найвужчого переходу між озером і мочарами, тут загордив нам, як і сподівались, дорогу перехресний вогонь ворожих скорострілів. Ми залягли. В тій же хвилині повалився на мене наш скорострільник Бобенко, поцілений в серце. Поляг без зойку. Скоростріл задержав у руках... Під сильним вогнем ворога ми мусимо вкопатись. Чотар за хвилину організує оборону. Починають знов свою працю наші скоростріли й міномети.

По півгодинному двобою осягнули ми перевагу над ворогом. Тепер пішли в бравурний наступ на ліве вороже крило. Ворог почав відступати мочарами. Частина його гинула від наших скорострілів, а частина потопилася в багнах. Праве крило ворога відступило в напрямі лісу. Наші міномети доганяли втікаючого ворога своїми цільними стрілами. Під час того наступу впав смертельно ранений в шию стр. Цуцурак, односельчанин Бобенка. Почало темніти. В дорозі наткнулись ми ще два рази на ворожі засідки, однак вогонь був уже без утрат для нас. Над ранком дійшли ми, сумною процесією з пораненими й поляглими до станиці У. Хоч наші втрати у відношенні до втрат ворога були щонайбільш 1:20, однак це нікого не потішало. Це була для нас мала сати-сфакція, коли ми гляділи на поляглих найкращих друзів.

Я роздумував над тим, де була вина того, що не ми за-скачили ворога, а він нас. Опісля довідались ми, що це була „столиця” большевицько-партизанської „республіки”, ми влізли з малими силами всередину їх розміщення, а поховались їм у своїх так досконало перешуканих околицях було легко. Там вже майже немає цивільного населення. Хто по-смів хоч би з малим невдоволенням не підкоритись червоним, був давно вже замордований. Інші втекли. В тому проклятому селі залишилась горстка пасивних мешканців. Решта — то були самі партизани, переважно з своїми родинами. В м. Г. міститься сама партизанська централь також з адміністраційною їх владою. В цілій тій околиці ще від початку війни не було німецького війська.

29. VII. 1942. Сьогодні наспіла сумна вістка. В дорозі з м. до Ж. наїхало наше санітарне авто на міну, і там згинув стр. Іван Блащак, з 1. чоти 3. сотні.

3. VIII. 1942. На 30 км. на північ від нас має свою станицю „Дзядзьо”, це так прозвали пор. Хом'яка в містечку В. Його станиця була обложена і атакована бандою большевиків цілу ніч. Це вже не перший раз; однак цим разом ворог так солідно підготувався і прийшов у такій силі і так несподівано, що вліз уже частинно в станицю „Дзядзя”. Ворог мав навіть протитанкові гармати, поза великим вирядом щодо автоматичної зброї. Мимо всього, наш „Дзядзьо” висвітав тих „шматярів” із свого приміщення-станиці. На ранок ворог позбирав своїх вбитих і ранених та дав „ходу”. Наші мали тільки одного легко раненого (від рикошету).

10. VIII. 1942. Нині триумфують. Чотар вислав мене з моїм роем, даючи ще пів роя, для охорони великої машини „комбата”, яку треба було перебрати доведеною нам з іншої станиці і перевезти до місця постою штабу куреня. Ми ескортували її „змоторизовано”, цебто на роверах. Хоч ми були свідомі того, що навряд чи поїздка обійдеться без пригод через довжезний ліс, в якому завсіди чигала небезпека, але сама думка побути в штабі, поговорити з нашими командирами, побачити друзів, та й відвідати знайомих дівчат — заохотила кожного „пустельника” (так ми себе називали на тому безлюдді), попри найбільші невігоди та небезпеки.

До м. Л. приїхали ми о год. 9.30, і я призначив час від'їзду на год. 15. Цих кілька годин ми провели мило й весело, кожний по-своєму. В поворотній дорозі, майже під самим лісом, тріснула опона в ровері стр. Барана. Під час направи проїхали попри нас три навантажені німцями з „грєнцшцуц”*) машини і одно особове авто, в якому я пізнав червоне обличчя майора — командира „грєнцшцуц”. Це ті самі, що мали свою станицю на відстані 8 км. від нас. Нас дуже здивувала воляцька „камерадшафт”**) тих німців, що знали, хто ми, і так залишили, з поспутим ровером, серед дороги під лісом, в такому небезпечному терені. Навіть не спитали, чи нам не

*) Війська прикордонної охорони.

**) Товарискість.

треба якої помочі для того, в кого зіпсувся ровер. Деякі хлопці побажали їм, щоб і їм опона тріснула в авті. Саме в хвилині, коли Андрій крикнув „ровер готов”, почалась у лісі, куди поїхали „грєнцшцуци”, сильна стрілянина. Не треба було давати нам жадної команди „вперед”. Якась сила рушила нами всіма, і погнали ми роверами, як вихор, в ту сторону. У віддалі 200 м., від краю того ж лісу, посипались по нас кулі з „папаші”. На це ми не звернули особливої уваги, бо було нам ясно, що то мале убезпечення ворожої засідки, яка тепер напала на ті авта і розправляється з тими, що їхали в них.

Ми скоро рушили далі, стріляючий зник. В лісі, на віддалі 100 м, побачили ми зненацька палаюче авто, кинули ровери в рів і рушили вже бойовим порядком на місце бою. Німці не сподівались такої скорої нашої підмоги і тому, не приглядаючись до нас, хто ми (а тим більше не сподіваючись такого товариського реваншу, бо перед хвилиною не змогли нам у дрібнішій справі і тому думаючи, що то заходить також і з-заду ворог), розпочали по нас вогонь із скорострілу. Щастя тільки в тому, що їхній скорострільник був такий неопанований, що стріли попали кілька метрів перед нами. Я подав відповідний знак шоломом, і німці врешті зрозуміли ... що існує ще інша, дійсно військова товарискість і людська повинність.

Дійшовши до місця засідки червоних, побачили ми прикру картину: на дорозі лежать двоє вбитих німців, з особового авта напів звисає тіло також, здається, вбитого підстаршици — мабуть, шофера, одно авто горить, в інших розприскується скло під градом куль та летять тріски, в рові теж б'ється в передсмертних конвульсах один вояк, а біля нього — ще один, також, мабуть, вже неживий. Однак найбільш вражає сама поведінка тих „грєнцшцуців”: вони, в силі біля 50 чоловік, тісно один біля одного заховались в рові і стараються якнайглибше занурити голови вниз. Враження таке, що це вони заховались від летунського налету.

Орієнтуюсь за силою ворожого вогня, що ворог немає більше за 10-15 осіб. Такий ворог міг мати перевагу лише в першому заскоченні, в першій стадії бою, бо був у дуже доброму закритті, і тому така засідка йому вповні вдалась; але тепер „слово за нами”. Наші скорострільники і автомат-

чки займають добре стрілецьке становище і беруть ворога „під контролю”. За той час стр. Корній „зареквірував” невикористаний німцями міномет і, пустивши перші дві гранати, відразу змінив ситуацію. Бачимо виразне заміщення ворога і послаблення його вогню. Під прикриттям тих мінометних „смерчів”, я дав наказ до наступу. Хлопці „як в дим”. Ворог не ставив майже жадного спротиву і, залишивши трьох вбитих (мабуть, від першого нашого стрілу з гранатомету) відступив у глибину лісу. Вертаючись до дороги, ми застали німців в тій позиції, в якій їх залишили. Тільки майор прокльонами, а то й „копняками”, старався зрушити їх із того „протилетунського” становища. Та заки він приготував своїх до наступу, то вже було по бою. Мої хлопці забезпечили вже поляну побоевища. Грубий майор підійшов до мене і спитав, де наш командир, а я відповів, що це є я у власній особі. Це його спочатку збентежило, і його погляд мимоволі пересунувся по моїх нарамниках, де не було potwierдження моєї відповіді (на його думку). Я чемно відрекомендував своє прізвище, ступінь і частину. На мое здивування, майор вступився, віддав почесність і, простягаючи руку, почав сердечно дякувати за рятунок чи поміч. Я відповів, що дякувати немає за що, бо ми виконували тільки вояцький обов'язок. Це його змішало, бо він зрозумів натяк. Старому старшині стали сльози в очах, коли я вимовив йому наше співчуття з приводу їхніх втрат. Тут зовсім неочікувано звернувся майор до мене з пропозицією, щоб я перебрав і його „грєнцшцув” під свою команду і провадив далі похід, і це він мотивував так: „ви прекрасно вмієте воювати в таких лісах, де з-за кожного куща чекає большевик”. Я заледве впорядкував наш відділ і мав рушати, коли недалеко від нас почався знову сильний вогонь і вибух стрілів з гранатомету. Ми приспішеним маршем пішли в тому напрямі. Коли лише минули перший закрут шосе, стрінули нашого чотового Калиняка, що майже бігом провадив частину — залогу нашої станиці, поспішаючи нам на підмогу. По дорозі, несподівано для ворога, впали вони на його нову проти нас засідку. Заскочена засідка ворога була чотовим майже зовсім знищена. Це почастило засипати їх ручними гранатами з віддалі кількох метрів. Чотар „промінював” з радощів, коли і я зголосив йому нашу відсіч напасникам. До того, тішився він, що ми при цьому не понесли жадних страт.

Я запізнав його з німецьким майором. Цей знов висловив йому своє признання за нашу велику приязнь, товариськість і поміч. Чотар перебрав команду над дальшим маршем. В дорозі ми були обстріляні ворогом іще два рази, але вже без жадних утрат, бо ворог не мав відваги допустити нас на близьку віддаль, а стріляв здалека і скоро відходив. Вже сумерком дійшли ми до нашої станиці. Але тут відбувся найцікавіший момент нинішнього дня для мешканців нашої станиці. З-зовні наша станиця прибрала вигляд модерного „Альказару”. Долішні вікна засітковані проти ручних гранат, довкруги заміноване поле, видно приготовані до оборонного вогня скорострільні й мінометні гнізда, в горішніх вікнах наїжились чотири грізні дула тяжких скорострільів на всі чотири сторони світу, вхідні двері забарикадовані. Коли ми увійшли всередину, то застали там „грїзну” й „модерну” залогу. Вся залага складалась з озброєного „по зуби” нашого неоціненого куховара стр. Мазурика та двох білоруських дівчат, кухонних помічниць.

Тепер оповідає чотар Калиняк, що в хвилині, коли він заалармував чоту і хотів іти нам на поміч та залишити частину залогу в станиці (бо ті стріли в лісі могли ж бути провокацією большевиків, щоб ми власне опорожнили станицю, і вони тоді легко її здобули б), тоді стр. Мазурик благав іти всім військом, щоб бути сильними в полі, а він запевняє, що тут оборонить „Альказар” сам з обома помічницями. Він клянеться честю найкращого вояка Леґіону, що з цією залишеною „силою” вдержить станицю проти всякої ворожої сили. Недарма наші хлопці називали нашого шлункового опікуна „мамою” чоти.

15. VIII. 1942. Нині була для нас велика й мила несподіванка. Нашу станицю відвідав без попередження курінний мїр. Побігущий. Він оглянув із питомою йому педантерією нашу „фортецю”, подаючи при цьому свої фахові зауваги й поради. Потім залишився на спільний наш вояцький обід, що відбувся в напівсвяточному настрої. Після обіду відбувся апель, під час якого чотар прочитав у присутності курінного курінний наказ. В наказі, крім різних справ, були й відзначення, де й наш перший рїй дістав вирізнєння „ан гро”. Крім того, наш куховар був піднесений до ступеня старшого стрільця, і, на мое здивування, завансував

мене на десятника. Окремими похвалами нагороджено Ганю і Олю за вияв готовності — з нараженням життя і пімсти на родинях — залишитись на оборону станиці в критичний день.

НА ПІДМІНОВАНІЙ ДОРОЗІ

25. VIII. 1942. Нині записую прикру подію з-перед шістьох днів. Це була субота 19. VIII. 1942. о год. 14 почалась знову стрілянина в глибині лісу. Ми були певні, що це наткнувся на засідку наш 3. рій 1. чоти, який мав вертатись по обіді з штабу куреня до У., своєї станиці. В той день були мій рій і 5-ий у поготові, тому ми якстій побігли в напрямі пострілів. Два кінні вози везли тяжкий скоростріл і міномет. Добігши на протилежний край лісу, ми зауважили наших в оборонному становищі в рові, а ворог був захований на горбі, у віддалі 200 м., що скорострільним вогнем внеможливілював нашим усякий рух. Ми також не могли вийти з лісу, бо вийшли б на надто відкритий терен, під ворожий обстріл. Я дав наказ вже випробуванним способом зігнати ворога вогнем гранатомету. Післявши вже перше стрільно, подає мій зірний зголошення трафної цілі. В той же час ворог затих. Тоді ми виконали наступ на горбок, але ворог вже залишив був його без оборони. На ворожому становищі знайшли ми комісарську шапку, закривавлену, і дві торби амуніції. Обстрілявши ще густо мінометом ту гущавину, куди зник ворог, ми привітались з нашими заатакованими друзями. Вони всі, на перші стріли з кущів, так зручно зіскочили з авта, яке було в повному бігу, що, крім стр. К., нікому нічого не сталось. К. лише звихнув ногу в коліні; не було ані поляглих, ані ранених. В тому часі під'їхали до нас дві автомашини, це 1 чота 1. сотні верталась з розвезення харчів по найдалі висунених станицях. З ними був також сотник Шухевич, який, як завсіди, так і цим разом використав ту поїздку для відвідування кількох станиць.

Крім сот. Шухевича, був також лікар сот. др. Г. що також об'їжджав станиці з лікарськими оглядами, до того, з усіма новими застриками. Після гутірки з „Шухом”, чот. Калиняк дав знак до відмаршу до нашої станиці. Сот. Шухевич умо-

вився з нами, щоб ми дали знак зеленою ракетою, коли дійдемо до станиці, бо він тут залишається з своїми хлопцями і жде того знаку, щоб подати евентуально поміч, як би на нас знову напали червоні з засідки. Ми рушили, я йшов із своїм роєм, як задне убезпечення, коло мого роя їхало авто, яким їхав був 3. рій 1. чоти. Тепер це авто їхало біля мого роя тому, що ми зложили на нього тяжкий скоростріл, міномет і запас стрілен. Все було в поготові, щоб мій рій міг швидко стягнути все це у випадку нападу червоних.

Передні загони заховались вже в лісі. Рушили й ми. Та авто зробило ледве кілька метрів і стало, „мов заворожене”, а шофер „відворожував” біля мотора і заявив укінці, що треба його пхнути, аж тоді зможе він запалити в ньому свічки. Я, як стояв на східцях шоферської кабіни, так і почав у тому місці пхати авто. Довкола облягли його всі, хто лише недалеко стояв — в тому декілька моїх хлопців, також друзі сот. Шухевича, і сам сотник із другого боку кабіни помагав пхати.

Так рушили ми авто заледве кілька кроків, аж тут сталося щось таке, чого я не можу описати. Пригадую лише, що якась страшна сила сколихнула землю. В мене перед очима посипались зірки, і я мав враження, що падаю в провалля. До того, прикре враження, що на мене валиться тягар усієї землі. Це був вибух важкої протитанкової міни. Прочунав я, коли змито мене содовою водою, яка була в авті. Я лежав під тягарем шоферської кабіни. Переді мною лежав, не рухаючись ст. дес. Г., чії ноги були під мотором. Скоро нас повитягали з-під решти висадженого авта і ми побачили жахливий образ. Я мав враження, що в мене одного ока вже немає: в тому місці була тільки червона рана. Все — присипане курявою. Також не можу рушити рукою. В чоботях зловіща тепла рідина. Все ж почуваю себе в силах вдержатись на ногах і ще й давати поміч важче раненим. Доктор Г. сам ранений — не важко, однак він вже не міг прийти з поміччю іншим. Тут заходився біля ранених наш сотник Шухевич і санітар ст. стр. Боровицький. Людей трудно розпізнати, всі чорні, як коминярі. Бачу, як сот. Шухевич не тратить жадної хвилини і сам із санітаром носить ранених та вкладає на друге авто. Врешті спішно перев'язали всіх ранених і спільно рушаємо до штабу куреня — до лічниці.

Дороги ще 14 км. Авто намагається провадити наш шофер

Прокопів, що не може сидіти власними силами. Сот. Шухевич піддержує його і помагає шоферувати. Прокопів важко ранений в чого й ногу. Ідемо ризиковно, шалено швидко, бажаючи таким „шоферуванням” як найшвидше довести важче ранених до штабу. Всіх ранених — 14. Смертельно ранений був лише німецький шофер Райс, який тут і помер. Важко ранені були: стр. М-люк, найпристойніший воїн Легіону — був ранений в живіт і мав розтязу горішню губу та, здається, вибиті всі зуби; ст. дес. Гартій, з переломаними обома ногами, стр. К-ній, з пораниеними ногами; легко ранені: ст. стр. К-м — звихнена нога; це той, що вже звихнував був її під час першого скоку (як згадано), він сидів під час катастрофи в авті і тому полетів вкупі з ним високо вгору, а падаючи дуже потовкся; інші стрільці — незначно ранені відламками авта й каміння. Др. Г. дістав сам лише нервовий шок. Я мав, крім згаданого, потовчені руку й груди, що не дозволяло мені ворухнутись 6 днів.

Око вдалось врятувати негайною лікарською поміччю. Нижче ока я мав переломану носову кістку. Це була мені велика жура, що знак залишиться, але лікар потішав, що знаку майже не буде. Мене і стр. К-ма залишили спершу в Л., а опісля в курінному шпиталі. Милий то був товариш — шпитальний, бо надзвичайного гумору. Тяжко ранених перевезли до військової лічниці у В. Відразу ж відбулись у нас візити, які започаткували курінний і сот. Шухевич, а потім ціла „гурма” друзів приходила напереміну. Це причинилось до кращого самопочування.

ЛЬВІВ У КІХТЯХ „ФОЛЬКСДОЙТШІВ”

10. 9. 1942. Львів. Оце вже третій день відвідин рідного міста. Перебуваю в такому улюбленому й так нищеному й жорстоко окупованому рідному місті. Тут панує своєрідна ситуація. Наших автохтонів виарештували, а поляки поробились скоро „фоксдойтшерами”; і засіли знову ті ж самі, лише під іншою етикеткою, поляки до гноблення нашого населення, і то на кошт витворювання ненависти до німців, бо офіційно йшло все, що чинили малі дуки, на рахунок окупанта-німця.

Я поладнював свої особисті й родинні справи і тому зайшов до деяких бюр. Децю ясніше стало мені, чому то поляки так уміло могли влізти за „Австрію” до різних високих державних бюр на наших рідних землях. В багатьох місцях урядових застав я, попри офіційний жорстокий курс проти поляків у німецькій окупаційній політиці, власне поляків на керівних функціях, під плащиком „фоксдойтшів”. Приписування в них до нових політичних умовин надзвичайно гнучке. Мене чорти брали з досади, коли такі „фольксдойтші”, що лише по-польському міжсобой говорили, старались мене приймати з вишуканою льокайською прислугою, коли вітали різними „уніженнями”, „до нуг паданнями” і „ушанованнями”, і в той же час цілі маси народу правного, відвічного власника цієї землі — стоять-вичікують годинами по коридорах (чому, буде мова зараз) тільки на те, щоб після виснаження довгим вичікуванням дістати відповідь: „нема, не бендзе, пшийдзеце в наступним року”, або: „контингент здаць, нема ради”. Чого ж кращого можна сподіватись від тих, що ще недавно репрезентували „моцарствоу” і в найкультурніший спосіб (за їх думкою) гнобили всяке життя третини населення держави, громили наші школи, пустошили наші села, палили церкви, прикрашували львівські мури написами „біць жида”, — і започаткували будову „Нової Європи” актом захоплення „Заользя”, потім кричали „ані гузіка”, а натепер не лише „гузік”, але вже так скоро й душі віддали!

З фольксдойтшівськими квитками залізли відразу ті ж самі до всіх бюр — провадити „політику” подвійного роду, далі гнобити українців і наставляти їх проти німців (бо офіційно це ж влада німецька), а з другого боку, знову ж витворювати в німців фальшивою опінією ненависть до українців!

Чому так довго ждали люди по коридорах — вияснить припадок, яких було багато. Користаючись з однострою фронтювика, входжу без формального зголошення до канцелярії одного такого „всемогутнього пана” на Львівську округу. Спершу по вході я дуже змішався і думав видалитись, але змішання й того „урядника” захоотило таки залишитись. Що ж я застав?

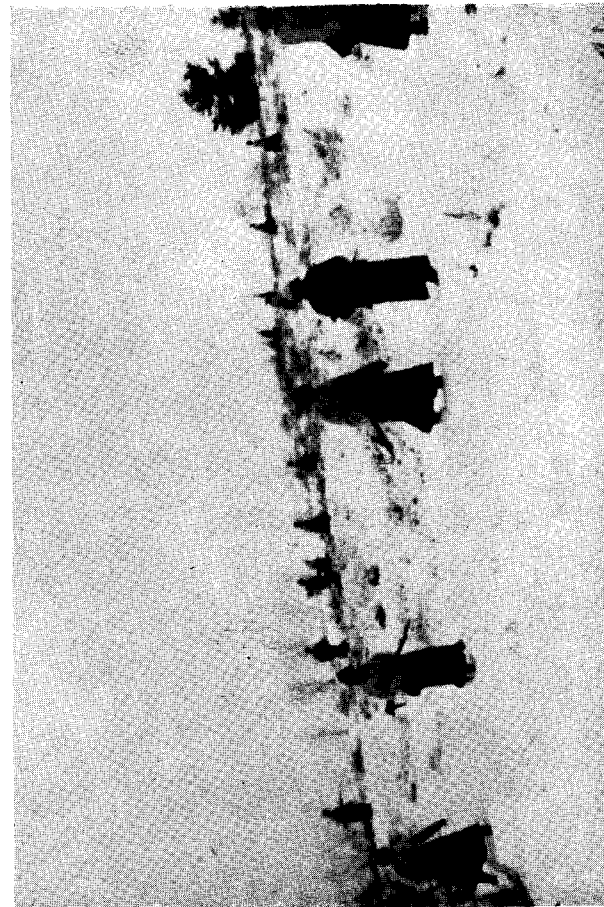
Цей пан, не сподівався такого наглого входу, працював зовсім по-своєму. На колінах у нього сиділа одна секре-

тарка і недбало відчитувала по-німецькому якийсь „бефель”; друга „дама” стояла за його кріслом-фотелем і забавно розчісувала помальованими нігтями його кілька волосків; ще третя секретарка сиділа за іншим бюрком і старалась робити враження, бодай передо мною, що вона дуже запрацьована. Мені стало ясно, що саме вирішує долю тисячів населення Львівської округи. Збентежений пан „крайсгавтман” вислухав мою петицію і старався якнайскоріш позбутись мене, запевняючи, що зробить все, про що прохаю. Я з місця не вірив у поладнання тих справ, відколи побачив „секретарок”, бо знав, що все тут залежить від них. Не зважаючи на відпустку для відпочинку по пораненні, я почувуюсь щораз більше втомленим на такій відпустці. Мій, наш Львів, наша західня, друга столиця, видається мені тепер таким нам чужим містом. Не лише те, що новий окупант оголосив — не формально, а фактично — нашу країну кольонією, але й це подвійне шкодження нашому населенню, офіційно німцями, а фактично знову поляками — оце так мене пригнобило.

Залишаюся ще один день тому, що маю приемну місію до поладнання в катедрі св. Юра. Вірю, що бодай там, у твердині нашого духового життя, знайду певне заспокоєння. Увечорі відвідаю нашу культурно-мистецьку зірку — український оперовий театр. Позавтра виїжджаю „на терен”, туди, де вповні промінює українське національне життя. Маю ряд справ до поладнання, з доручення „Шуха”.

ЗНОВ У БІЛОРУСІ

1. 10. 1942. Сьогодні повернувся до друзів, до Легіону. По дорозі зголосився в штабі куреня. Натепер він в Б. Мене прийняв сот. Шухевич, а потім і мйр. Побігуций. Перед хвилиною якраз привезли літаком раненого в око стр. Качинського із станиці сот. Сидора, з У. Станицю мою в Ж. знесли, а залога перейшла до У. Це містечко вже третій день в облозі. Ворог хоче за всяку ціну їх знищити, щоб зовсім опанувати спокійне пересування своїх сил через це місце, і хоче рівнож морального капіталу, бо досі не вдалось йому здобути ані одного нашого хороненого мосту чи станиці. У.

Чота ДУН-у на розвідці

борониться, як Альказар. Станиця так відгята від усього куреня, що навіть ранених треба вивозити літаком. Майор П. прохав, „авфзіхта” Моху, щоб той підпер справу при-
слання літака, бо наш друг вже два дні чекав на фахову по-
міч, і Моха знову відмовив, мотивуючи тим, що літак для
одного раненого — то заважко в теперішніх умовах. Ко-
ристаючися з присутності полкового командира, що відві-
дав штаб, майор попрохав його про те саме і з місця одер-
жав літак. Цьому не було шкода літака для рятування зору
нашого бійця. Цей новий німецький командир полку був дуже
гарною людиною, при кожній нагоді розпитував кожного
стрільця про його умовини життя та служби і про рідню.
Ми вичули, що то людина, яка нас також вважає за людей.

З обложеного „Альказару” повідомляє пор. Сидор, що їм
вистачить ще бойових запасів найбільше на два дні, і то
при умові великої ощадності. Ворог облягає його в силі біля
тисячі крісів, з багатим вирядом автоматичною зброєю і мі-
нометами. Завдяки добрим оборонним становищам та особ-
ливо великій здібності й завзяттю наших вояків, вдалось
їм відбити всі наступи ворога. При цьому мали ми там лише
одного раненого. Курінний із штабом приготує плян по-
ходу на відсіч. Як завжди, Моха не спішиться і має свої, ін-
ші розрахунки та паралізує наше командування своїми пер-
ресуваннями терміну і т. і. Без огляду на все, рішив наш
штаб завтра ранком вийти туди з підмогою. Найгірше, що
по спорі про командування куренем Моха одержав писем-
ний наказ із штабу фон-Баха (по його від'їзді літаком від
нас), що гавтман Моха має останній і вирішний голос. При
цьому — остоорога, що востанне загрожує українським стар-
щинам — на скаргу Мохи всіх змінити. Це був спір про те,
чи вільно українському штабові усунути магазинера і здій-
снити плян оборони Л., який затвердив полковий командир
також, а Моха вперся, мовляв, плян недобрий. Тоді власне
прилетів фон-Бах годити „збунтований” Леґіон. Того ко-
мандира полку, що відважився боронити українців також
незабаром не стало. Це був мйр. Шредер, надзвичайно куль-
турна й порядна людина. Ставав о 4 год. ранку, а спав у кан-
целярії полку, їв із кітла вояків. По кількох лише стрічах
з нашими вояками, всі його пізнали, як дуже гарну людину
й доброго вояка. Дуже нам було жаль, що він кудись був
перенесений.

СПІЗНЕНА ДОПОМОГА

2. 10. 1942. Проклятий день! Прокляті Ж.! Цей день кривавими буквами записався в історії нашого Легіону. До обиду йшло все, як за годинником. Я мав враження, що це відбуваються показові польові вправи. Все було передбачене, обдумане до подробиць і пущене в рух із точністю до хвилини. Все почалось за правилами тактики і тому йшло добре. Та якби не вміщення Мохи з його безвідповідальними наказами, яких не могли ми відкинути, бо він представник „герренфольку” з писемним наказом про зверхність над нашими командирами! Походом командував мйр. Побігущий Гро наше складала 1. сотня, сотенним якої Шухевич був тоді на відпустці. Крім того, була 3. чота 3. сотні і п'ять ройів 4. сотні та три рої 2. сотні, до того, технічний і санітарний персонал куреня і одна гарматка — протипанцерна чи якась інша, що її ми десь відшукали в лісах. В год. 10 ранку ми підходили до мого першого місця служби — до Ж., нашої колишньої станиці. Вже добре забезпечені, перейшли ми найнебезпечніший ліс, де було стільки нападів банд. Я йшов в забезпеченні, як той, хто найкраще знає той ліс. Майор був у лісі при наших чоловічих розвідниках довший час, що найбільш і найскоріш перевірити можливості ворожої засідки. В нашій колишній станиці ми задержались на короткій відпочинок. Тут, як із-під землі, виріс мій малий Коля, який аж розплакався з радощів, побачивши мене, бо після останньої пригоди з міною він не мав жодної вістки про мене і думав, що я там загинув. Цим разом став нам Коля знову в пригоді. Відкликав мене набік і з поспіхом прошептав мені дуже важливі відомості про те, що в селі на 2 км від нас перебуває кілька сотень большевиків, які минулої ночі були скинені на парашутах. Далі Коля прохав, щоб ми якнайскоріш відійшли звідсіля, бо большевики збирають там підводи і напевно зараз рушать звідтіля до пралісів на захід, щоб насунуть на нас. Вони переходитимуть цією доріжкою через нашу станицю, як переходили вже кілька днів тому більшіми відділами. Я поглянув на згадану доріжку, і сліди переконали мене, що такий рух міг дійсно там відбуватись. Я негайно передав це сотенному. Той передав догори в штаб куреня. Майор, не питаючи вже про „згоду” Мохи, зарядив обсаду нашого колишнього „штюцпункту” для засідки на

ворога та забезпечив ліс, щоб не одержати нападу з-заду. З поблизького села надсунула сподівана кольона большевиків. Також надбіг Коля, якого ми вислали на розвідку, і дав знати, що вже вони йдуть. Із-за горбка висунулось їх передне забезпечення, яке охороняло довжезну кольону підвід. Большевики частинно йшли побіч підвід, а частинно їхали на возах. Наше напруження зростає. Передня сторожа переходить попри нас дещо боком, на кількадесять метрів від останнього лівого бійця. Коли головна ворожа сила підійшла на відстань цільного вогня, на даний знак 130 крісів і 12 машинових крісів вдарили на ворога з такою силою, що він утратив голову і зовсім не став до протидії. Виходу для нього не було. Ми — заховані досконало в деревах, він — в чистому полі, а відворот мусить іти під горбок. Інша можливість — відворот тією самою доріжкою, якою надійшов, і це частина його почала, панічно рачкуючи під нашим вогнем, виконувати. Та тільки малій частині вдалось так віддалитись назад.

Наш вогонь робив своє, і по 4 хвилинах такого їх заскочення були вони розбиті зовсім. Ворог не пробував боронитись, не було вже як і кому. З нашого боку трагічно згинув віс. Лісовий-Чорнота — від підступу раненого большевика. Той вдавав неживого, а як ми вийшли з становищ перевірити, що везли на залишених возах, тоді він пустив серію з автомата на кілька кроків до Лісового і так забрав нам одного з найкращих друзів і ройових, крім того ранив він і ще стр. Л. Це була большевицька спеціально вишколена десантна частина, яка вміла добре воювати. За оповіданням Колі, це був тільки один відділ із тих, що в останніх днях були скинені в тих околицях. Тому майор зарядив відразу дальший марш, щоб ворог не мав часу стягти сюди свої сили. Та тут сталась річ, якої ми всі так баялись і за яку йшла боротьба з початку існування курення.

Моха зміняє наказ так, що вимагає негайно післати зголошення про нашу перемогу над кольоною большевиків до штабу полку. Розуміється, в таких умовах неможливо післати одного стрільця чи навіть рій туди, де повно вже стверджених банд, і тому він вимагає післати одну чоту і з нею ранених, а також тіло поляглого віс. Лісового. Це в тих умовах безперечно була б важлива вістка для вищих штабів наших з'єднань — повідомити їх вчасно про те, що

такі сили большевиків з'явилися в нашому районі. Однак позбутись однієї чоти — це послабити свої сили, а саму чоту вислати на небезпеку йти через ліс, в якому вже стало крутяться бандити. Моха вперся і почав навіть погрожувати в грубий і ординарний спосіб, що він з місця забере всі авта, а майора і всіх старшин віддасть під польовий суд за те, що не зважаючи на наказ фон-Баха, не хочуть погодитись на його такий важливий наказ негайно переслати вістку про подію до полку. Зрештою на доказ, що аж такої небезпеки немає, він дає 7 німців до того післання, і в тому числі найстаршого по ньому німця. Залишались дві можливості: розбріти Моху і його німецьких вояків, що було б потрактоване як бунт і в тодішніх часах загрожувало не лише розстрілом цілого куреня, але й наших родин, або ж ризикувати і таки післати одну чоту, скріплену 7 німцями-вояками, на непевне завдання, бо й так вже часто переходили наші в такій силі ті ліси і давали собі раду. Отже майор залишився при другій розв'язці і погодився таки на те доручення авф-зіхтсоффіцера, щоб не ждати з зголошенням аж до телефону, який можна буде мати до диспозиції в У. на станиці, але вже негайно післати ту чоту. Післано тоді найліпшу чоту з 1. сотні і з найліпшим чотовим Кашубинським.

Разом відійшло 29 вояків. Довго дивились ми за відходячими, аж взяв їх у свої обійми таємний, великий, непривітний ліс... Всі втратили настрій, хоч і ще перед хвилиною так раділи з розгромлення ворога. Одинокий Моха радів, що його заступник Гоппе, який відійшов із чотою, швидше передасть до полку про його і тільки його заслуги.

Тому позбувається також 7 німців-фахівців, в тому двох підстаршин — Гоппе і Шульца. Розчислення добре, до німецького штабу пойдуть обидва підстаршини і передадуть вістку про його „командування”, бо за наказом він є тут під кожним оглядом найстарший щодо компетенції наказів. Отже подія розгромлення большевиків буде передана, як його діло.

Врешті рушили ми далі маршем, та не зробили більше за 2 км, як із двох сторін (як ми того зрештою сподівалися і тому й убезпечились) одержали вогневий напад із скоростріль. Вогонь був відразу нешкідливий, бо ворог, через наше убезпечення, не міг підійти близько. Однак ворог замикав дорогу, і треба було таки виконати наступ і відігнати

його. Ворог хоче придержати нас до вечора, коли знаними йому дорогами йому легко буде стягнути собі підмогу. Тоді йому також легко буде організувати засідки.

Наші скоростріли почали працювати, і міномет також, і скоро затих один ворожий скоростріл. Ще треба зігнати другу сторону нападаючого, і дорога буде вільна. Та в цій хвилині з глибини лісу, куди пішла наша чота з чот. Кашубинським, почули ми дуже сильний скорострільний вогонь, знак бою в тому лісі, що можна було передбачити. Вогонь був такий нагальний і такий сильний, що кожному стало ясно — це не є звичайна перестрілка. Майор негайно перериває всі інші дії наших сил і дає наказ зміни напряму маршу, з поворотом на підмогу атакованій чоті. Цим разом Моха також цієї думки, і вже спільно приспішує до підмоги. Скорим темпом пересуваємось на підмогу Кашубинському. Кілька ворожих важких скорострільів б'є довжезними лентами з боку, щоб затримати нам похід. Майор наказує маршувати і хоче гарматкою дати кілька стрільів на ворожі скоростріли. Моха забороняє, бо це може, на його думку, заалармувати далекі большевицькі частини на підмогу своїм. Досада бере на таку тактику Мохи: пощо ж ми тоді забирали ту гарматку? Посуваємось під обстрілом, здається, 4-ох скорострільів. Правда ми по коліна в рові, але це жадна заслона. Ворог б'є, але також знервовано, бо все зависоко. В кінці потрапляємо до лісу. Знову з півдня від нашої дороги банда большевиків і чути їх розмови та команди про напад проти нас. Чот. Калиняк відганяє їх своєю чотою, що переходить тією стороною, як наше бічне убезпечення. В глибині лісу чуємо детонації ручних гранат, знак вже рукопашної боротьби. Приспішуємо крок і доходимо нарешті на побоевище — запізно. Виповз назустріч один важко ранений і голосить: „все пропало”.

Хоч і бігли ми щосили, прийшли вже по закінченні бою. Скільки полягло ворогів не знати, бо він завжди забирає своїх поляглих. Наші полягли всі. Санітарне авто догаряє. Незрозуміла нам одна річ — що полягли всі на середині поляни. Недавно переходили ми ту ж поляну з більшою силою і обминали її. Чому ж тепер переходили вони її серединою? Німці — Гоппе і другий — напереді, в сторону маршу. Чи ж би переконали вони наших, що немає чого боятись і тратити час на обминання поляни і сами заризикували йти через

таку небезпечну поляну серединою? Це ж жахлива небезпека: всі були на поляні. Чому не обминули її — немає в кого довідатись, бо командувачі всі неживі.

Убезпечення з кількох бічних було при краї поляни. Це замало. Не вільно мені нині нікого з поляглих обвинувачувати, але місце обох найстарших заступників Моху напереді піддає думку, що це вони запевнили наших, що на таке затрачування часу для обходження поляни не варт іти, тим більш, що того ж дня ми розгромили большевиків у тому відтинку, і тепер вони напевно в паніці.

Кашубинський був одним з найліпших командирів, чи не мусів він, може під тиском німців, які в чоті заступали Моху, іти на компроміс і погодились не тратити часу?

Всі полягли були з кількома ранами, деякі мали сліди ножів, уколів на обличчі, або видовбані очі. Майже з усіх здерті не лише однострої, але й білизна. Вороги не лише помордували ранених, але хотіли ще й обезчестити їх по смерті, пороздягавши. Поміж поляглими лежить також пор. Кашубинський, йому теж стягнули однострій. Його тіло ще зовсім тепле. На грудях три рани, на одній зачорніла кров, над правим вухом зовсім свіжа рана, з якої ще точиться багряна тепла кров... довкруги неї видно сліди обсмаленого волосся; ці сліди говорять про те, що поручник, хоч був уже тяжко ранений, та, мабуть, згинув останній. Він умер від власної останньої кулі, щоб живим не віддатися в руки большевиків. В лівій руці держав він золотий хрестик з розірваним ланцюжком, дивним дивом не зграбований. Над тілом похилились ми всі, з очей командира скотились сльози і в сяйві заходячого сонця впали на зранені груди поручника.

Майор зняв шолом і, похилений над тілом помордованих друзів, непорушно стоїть хвилину, а вираз його бличчя говорить нам, що присягається він, як і ми всі, боротися з тим найбільшим завзяттям проти найбільшого ворога людства, що гірше за звіра знущається з мільйонів невинних жертв. Пощо видовбав ворог очі поляглим друзям нашим? Пощо забрав покривавлену й подерту сорочку навіть із тих, що вже бодай по смерті повинні б мати спочинок і пошанівок? Чому так звіряче ненавидить він світ, який борониться проти його тиранії?

Ніхто з нас ані одним словечком не торкнув глибокої тиші, а ворог уже втік і сховався в гущавинах лісу, не маючи тепер відваги показатись нам. Він звук нападати лише на безборонних, або ж з переважною силою, і до іншої боротьби не здібний. Зовсім уночі заїхали ми з поляглими друзями до м. Б., ніхто не спав тієї ночі. Приготовляємо на завтра похорон. Копаємо спільну, братню могилу, щоб завтра поховати наших невіджалуваних друзів, яким не довелось діждати тієї радісної хвилини, для якої вони жили й боролись.

Може, ще колись зможемо довідатись від учасників нападу з другої сторони, що було причиною того, що так полягли чаші всі до одного. Факт, що маршували вони з великою тактичною помилкою, не обминувши поляни. Тактику однак, настільки знали й наші всі вояки, і присутні там німці. Тому й лишається справа загадковою і покищо нерозв'язаною.

ВІДСІЧ ОБЛОЖЕНОМУ МІСТОВІ

8. 10. 1942. Коли б не та звичка і заохочування курінним до хроніки, то, здається, впав би там, де стою, і заснув би кам'яним сном з тієї перевтоми. Знову цілих два дні й ніч були в поході. Попри перевтому від походів, боїв і неспаних ночей, психічно почуваюсь знову краще. Від часу, як мене підкинуло міною, я аж учора вперше зустрівся з моїми друзями — з 2-ою чотою. вітав їх, як справжніх альказарців. Цим разом ми рушили знову на допомогу обложеним в У. і вже щасливо дійшли туди без утрат. Крім наших двох сотень, ми одержали й сотню з Вермахту*), та приярним був і сам командир полку, і він обійняв командування над цілістю і вже не дозволив Мосі вмішуватись до наказів. Німецькі вояки, як звичайно, а особливо цим разом, виявляли вояцько-товариське відношення до нас і до нашого командування. Німецький командир полку дуже гарно ставився до майора і всюди з ним був присутній, а Моху після з нашою однією сотнею як сотенного. Між вермахтівцями ми помітили, однак, пригноблення вже з того, що так важко поборювати ворога, коли треба на відсіч давати аж весь курінь для

*) Німецька армія.

однієї станиці, щоб відігнати ворога. Бойова вартість тих німецьких вояків була, однак, першокласна. До У. дійшли ми без пригод. Оборонців в У. застали ми в бойовому поготівлі. Це вже десятий день були вони в облозі. Переважно ночами мали вони важкі ворожі напади, однак усі ті наступи були відперті без власних утрат, крім стр. Качинського, що був ранений першої ночі. Найбільше, однак, потерпіло населення міста. Большевицькі банди винищили майже всіх національно свідомих білорусів, що не встигли заховатися в близькі ліси. В місті велика жалоба. Трупи чоловіків, а то й жінок та дітей, згарища домів і руїни, все складало образ фронтового знищення. Ми перебули в У. до вечора, а вночі виконали один випад до лісу, де мав міститись один із таборів для большевицьких десантів.

Під час довшого походу розстрільною, що є шалено трудно в лісі навіть удень, наткнулись ми на большевицьку заставу. Почався короткий нічний бій, і вміть застава була зліквідована. Ми скоро відшукали сам табір. Це було на краю великої поляни. Наш наскок був такий несподіваний, що головна частина ворога, оцінивши силу нашого вогню, вже не оборонялась і відступила: зникла в глибині лісу. Відступ ворога був панічний, чого доказом те, що вони вже не помордували за своїм розбишацьким звичаєм п'ятох в'язнів — чільних білоруських громадян, а також залишили і вже не висадили в повітря цілий склад амуніції, медикаментів, харчів та іншого військового вряду.

Всі ми були дуже вражені оригінальними харчевими скриньками американського фабричного виробу. Медикаменти — здебільшого німецького виробу. Зайнявши відповідні позиції, ми почали обстрілювати ліс із двох тяжких мінометів і п'ятох легких, навздогін втікаючого ворога. Ранком повернули ми до У.

До пор. Сидора прийшла делегація білорусів із проханням евакуювати з міста бодай тих громадян, які найбільш загрожені з боку большевиків. Майор дав згоду забрати тих нещасних людей з нами до Л. По обіді покидали ми У. Із сльозами в очах, з виявом щирого жалю й тривоги прощали мешканці міста наших друзів, які так довго й героїчно боронили їх перед большевицькими бандами. На жаль маємо наказ відійти, і ті бідні добросердні білоруси залишаються безборонними на поталу ворогові. Також місцева поліція,

Підхід роя ДУН-у до наступу

так зв. „порядкова служба”, в силі 80 чоловік, відходить з нами, бо тепер не зможе сама встояти проти кількісно переважних банд большевиків. До того, вони без достатнього виряду зброєю. Це перш за все свідомий, патріотичний елемент білоруської молоді. Дуже жаль було прощати таке гарне й так добре до нас наставлене населення. Та війна-війною... сантиментів вона не знає. Чи ж не те саме переживає там на Україні наш народ?

Коли нарешті ми виїхали з міста, то наша кольона розтянулася понад кілометр: понад чотири сотні вояцтва, і біля п'ятох сот цивільного населення. Гарна пропаганда для большевицького „раю”!

Кольона набрала різноманітності, бо цивільні йшли поміж нашими вояками, а жінки, діти, старі, їхали на наших автах. Цивільні тягли з собою рештки свого добра: знаний з воен образ відвороту цивільного населення. Ворог, думаючи що така частина має меншу боездатність, пробував таки кілька разів обстріляти нас із далекої відстані, та на це дістав відповідь нашого досить сильного скорострільного вогню і гармат Вермахту і, позбавлений легкої добичі, не підсувався вже ближче. Врешті дійшли ми до Л., і тут цивільні особи залишились на нічліг, також залишились тут дві чоти 4. сотні, і пор. Павлик мав наказ заопікуватись втікачами. Перед годиною ми прибули до Б., а тепер, прочистивши швидко виряд і особливо кріс, долучаюсь до знаної касарняної музики, коли 30 наших горляно-носових інструментів починають занурюватися в непам'ять і при тому видавати страшенно несимфонічні звуки, „вдаряючи в хropaка”.

В ФОРТЕЦІ „ЗАПОРІЗЬКА СІЧ”

10. 10. 1942. Відпочивши один день після походу до У. прибули ми сьогодні на нову станицю — в О.

Сама станиця — напіврозвалений барак при головному шляху від Л. до В., у віддалі коло 25 км. від В. А наша 5. чота зайняла другу станицю, 5 км. від нас, в напрямі до Л., так зв. „Шперрінг”, біля небезпечного лісу, де були вже знані банди большевиків, в будинку одного млина. Тут назагал дещо людно в порівнянні з попередньою нашою ста-

ницею. Беремось до укріплення нашої станиці високою стіною. Такі стіни робились там із грубого дерева, і між його два ряди ми сипали землю. Спішились ми, щоб уникнути тієї приємності, що мав тут перед нами Вермахт: їх трапили вночі одиноким стрілом з протипанцерної гарматки і тим завдали втрат, поранивши 5 німців. При тому зруйнували досить також сам барак. Отже станиця наша має нелегке завдання. Почали ми працю над укріпленням і при тому почались дуже поважні дискусії чи дівчата тутешні кращі від тамтих, де ми були перше. Щоб припинити ту щораз довшу дискусію я сказав своє рішення „поживемо — побачимо”, і з цим усі погодились і пішли спати.

20. 10. 1942. Сьогодні закінчили ми укріплення нашої станиці. Наша фортеця справляє приємне враження для вояцького ока. Якийсь випадок хотів, щоб якраз на христини нашої квартири прибули наші милі гості — мйр. Побігущий і сот. Шухевич. Хлопці наші дістали особливий настрій і одногосно назвали наш другий „Альказар” уже таки українською назвою, а наших гостей прохали бути хресними батьками. Було дуже весело, а в великій кімнаті нашого „касіна” царювала дійсно родинна атмосфера. Коли почалась церемонія властивого хрищення, майор встав. Всі підійнялись і він оголосив урочисто:

„Дорогі друзі! Я визнаю вашу станицю за зразок усіх наших станиць, тому обидва ми з сот. Шухевичем, що маємо приємність бути також вашими гістьми нині і хресними батьками вашої станиці, цього насамперед великого труду і невсипущої праці, пропонуємо, щоб ваша станиця прийняла назву „Запорозька Січ”.

Грімке „слава” і бурхливі оплески виявили нашу вдячність командирам. Потім, під час святкового обіду, просив дозволу промовити наш куховар ст. стр. Мазурик. Він за звичкою почухався над правим оком, а тоді звернувся до майора і, добираючи вишуканих слів, засадниче погоджувався з тією назвою нашої станиці, додаючи, що така назва — велика й заслужена, але вона зобов'язує також до запорізьких правил життя і до традиції, яку мусимо зберігати, а це буде зв'язане з деякими клопотами, хоч би й для нього як господаря нашої невеличкої сім'ї, бо згідно з традицією мусить відразу увійти в життя заборона жінкам вступу на

станцію, і що ж він сам-один зробить, коли всі на службі, як приготує харчі без бодай кількогодинної допомоги жіночих рук до обіду? Як тоді нагодує нас, „голоп'ятників”, що мають дуже добрі апетити?

Буря оплесків заглушила дальші висновки стр. сл. Мазурика. Посипались на його адресу різні поради, було дуже весело. У відповідь Мазурикові майор вніс також жартома пропозицію до проекту, щоб наша твердиня називалася „Модерна Січ”. Все залишається строго, як у давній, з тим винятком, що Мазурикові дозволено кілька годин на день мати на кухні жіночу поміч. Так змодернізовано ті строгі давні закони.

Опісля почалась поважна тематика про наше завдання і про загальні новини. Ми довідались, що майор із „Шухом” заїхали до нас у поворотній дорозі від найвищого німецького командування на тому відтинку. Вони були туди покликані. Це був наслідок доносів наших „опікунів”. Дістали вони обидва, майор і Шух, ще раз упізнання, що за всі незадоволення в курені будуть вони відповідати обидва якнайсуворіше, за німецьким воєнним законом. Про те ми вже й тоді чули, що є концентраки.

Нас обвинувачували, що ми „шовіністи”, бо співаємо виключно українських пісень, (мимо заборони Мохи), вживаємо тільки української команди й наказодавства, святкуємо українські національні свята, а ігноруємо інші, і маємо заприятнені відносини з цивільним населенням, яке неконче добре наставлене до окупаційної влади. Також дали до зрозуміння, що вони знають про те, які зв'язки ми маємо з Україною, і що вони знають також і про те, що ми виконуємо різні доручення того ж таки руху, який на Україні стоїть в опозиції до німецьких окупаційних властей. Наші командири спокійно вислухали всякого роду обвинувачення і спокійно відповіли: що перш за все вони нагадують, що наш український Легіон не є складовою частиною ані німецької армії, ані поліції; але українською національною частиною при німецькій армії, і як така частина, ми ніколи не нехтували німецьких фронткових наказів і сповняли їх совісно; однак обороняємо й оборонятимемо наш меморандум до німецького уряду у вересні 1941 р. Ніякі погрози не змінять настрою Легіону, а навпаки, якщо будуть застосовані якінебудь репресії, то це буде причиною настрою, за який україн-

ське командування тоді вже не могло відповідати. Карти чи кості були вже кинені. В такому моральному положенні, при вістках з дому про те, що діється на Україні, наш Легіон не міг вже довго залишитись на своїх постах. По дорозі вступили наші командири з візитою до штабу команди Вермахту. Тут їх прийнято зовсім інакше. Вермахт відносився до нас, як вояк до вояка. Відносини Вермахту до нашого Мохи теж були „на пеньку”. Тут мушу згадати, що на одному зібранні штабових старшин і командирів самостійних куренів цілого того відтинку прифронтової смуги його командир фон-Бах заявив, що наш Легіон — його найкраща частина.

Сонце схилялось за наш грізний ліс, коли наші гості, сердечно попрощалися з нами і від'їхали до Б., на нове місце постою штабу нашого Легіону. Ми залишилися з новими враженнями, кожний рішав по-своєму, що він чинив би тепер на місці команди; але назагал усі були скріплені відвідинами і не опадали на душі задля примх наших опікунів-окупантів. Всі знали, що перед нами ще два місяці нашого підписаного зобов'язання бути в Легіоні. Перед цим терміном ми, вояки, не будемо дезертувати, але жадна сила не змусить нас залишитися в таких умовах довше на службі. Ми вичували, що існування нашого Легіону стає на порозі таємничого, зовсім нового, іншого завтра. Це вичувалось з натяків командирів, але в таких умовах, на офіційних перевірках станиць вони навіть не могли всього говорити, що тоді вже думали. Наше завтра — складне і таємниче, але вже інше. Ми рішилися не погоджуватись довше, при таких умовах нашого трактування залишатися в Легіоні і виповісти умову вояцької служби. Наслідки, які тоді могли б бути, нас не лякали.

ПОВОРОТ З РАНЕНИМИ І ВБИТИМИ

Дня 1. 11. 1942. Ще вчора ми повнили службу спокійно й безжурно. Ще вчора думали, що без прикрих пригод закінчимо нашу службу в нашій „Січі”. Та сьогодні знову трагічна новина. Ранком привезли нам харчі із штабу, одним автом, під ескортою одного роя 2. сотні. По обіді та ескорта й

шофер Прокопів попрощали нас і від'їхали до штабу. З ними від'їхав до штабу в службових справах наш знаменитий санитар ст. стр. Степан Боровицький.

Та ледве минуло кілька хвилин, як ми почули сильну стрілянину з лісу, через який переїжджало наше авто. Справа була ясна для всіх. За кілька секунд ми йшли „готові” на поміч у сторону тієї стрілянини. Стрілянина продовжується. Чотар залишив малу залогу для „Січі”, а решта — на команду „бігом!” — рушила в напрямі бою. Нашим звичаєм, щоб дати знати, що йдемо з допомогою, стріляли ми вже на бігу в напрямі уявленого ворога. Це було дуже небезпечно в лісі для нас, але додавало духу атакованим друзям у лісі. І так на наш вогонь на бігу почав вогонь тамтого бою втихати. Тільки мінометні вибухи чули ми й далі час до часу. Це стріляють за відходячим ворогом.

Добігаємо до місця бою, яке видно здалека через авто, що заїхало в рів. Над кермом похилився шофер ст. стр. Прокопів. Дістав смертельний поціл у голову. Поляг з місця при кермі і не випустив його з рук. Біля авта на становищах за пеньками, лежали наші стрільці, яким вдалось першими вискочити з авта і які задержали наступ ворога. Їх було тільки п'ять. Жакхливий образ ми побачили в авті. Там було троє важко ранених, біля самого авта лежало двоє поляглих друзів. Це були ст. стр. Юрій Мисак і ст. стр. Степан Боровецький. Недалеко в кущах знайшли ми розшарпане мінометним стрільном тіло одного большевика.

Большевики знову заскочили наше авто близько до нашої станиці і вже так обережно там не посувалися. Рівночасно наша станиця дала з місця мінометний вогонь і так відігнала большевиків, але кілька хвилин вогню з зовсім близької віддалі дало такі болючі для нас втрати. Большевиків була чота. Наші її відперли, але годі вже було гонити її по глибокому лісі. На „Січі” царює мертва тиша. Ніхто не наважиться хоч би слівцем порушити цю мовчазну шану-задуму над життям найкращих друзів.

Я згадую про життя тих моїх дорогих друзів. Мисак і Прокопів це мої товариші з рекрутського вишколу в Завберсдорфі. Пригадую, як Мисак, будучи у відпустці, присвятив її цілу на працю для нашого підпілля. Пізніше довідався я, що Мисак, будучи у відпустці, переводив організування зброї для УПА цілими транспортами, в білий день.

Прокопів — це тип очайдуха, але прекрасної душі людини. Тому три місяці він виявив надзвичайний героїзм, коли по вибухові міни, сам важко ранений, провадив машину 14 км, піддержуваний Шухом, і довів її до лічниці, та ще й тоді помагав стягати з авта найважче ранених, і аж тоді сам упав зімлілий. По повороті з лічниці він мав наказ курінного не їхати до жадного „айнзацу“, доки не одержить спеціального дозволу, а відпочити при штабі, щоб прийти до цілковитого здоров'я. Мимо того, висилає його без відома майора, харчовий старшина-німець як шофера, і він нічого про заборону не зголошує, а їде. Колись, спершись ранений на кермо, він іще провадив машину для рятунку друзів; нині сперся на те ж кермо, щоб уже більше її не провадити, цим разом похилився над кермом навіки...

Ст. стр. Боровицький — це був вірець людини з посвятою і життям для інших, а не для себе. Я мав щастя бути його найближчим особистим другом у цілому сенсі того слова. Йому завдячую дуже багато.

Багато друзів завдячувало йому життя, коли він під найбільшим вогнем їх перев'язував. А скільки помочі давав він цивільному населенню в ліках і порадах! Про все це знав лише він і ті, що одержали від нього вчасну річеву й моральну поміч. Ще вчора ми, лежачи на ліжках біля себе розмовляли про його гарну Волинь, і як то ми, найближчі друзі, відвідаємо по війні його хутір... Тепер його ліжко пусте, на провізорично змайстрованому ним столику — знімка його дружини з темними, великими очима, що сумовито були задивлені в даль... На стіні залишилась також його гітара, його невідлучна приятелька.

ПРОЩАННЯ З БІЛОРУССІЮ

15. II. 1942. В. — це радше руїни великого міста. Дивлячися збоку, можна б було подумати, що ми наближаємось до фронту, а ми наближались до звільнення з Легіону, „до цивілія“, як часто хлопці говорять. Наказ — весь Легіон переходить до В.; ті станиці, що були далеко від В., їхали автами, а нам довелось маршувати, бо ми мали пройти коло 25-30 км.; але були й деякі сотні на 100 км. від В., і ті не

всі одержали авта. Думаю, що це нова ощадність Мохи щодо бензини. Він напевно очікував прохань та різних заходів з нашого боку, але ми не хотіли прохати.

Всі в Легіоні воліли б маршувати вдвое стільки, а не прохати Мохи про авто, якими розпоряджав виключно він.

Рано пережили ми надзвичайно приемну ситуацію. Цілий здвиг народу зійшовся з близького містечка О. на прощання з нашою „Січю“. Це була насправду зворушлива картина. Нас прощали, як своїх рідних синів і братів. Не знаю чи на Україні прощали б сердечніше.

Жаль було так залишати тих гарних людей на поталу большевицьким розбійникам.

Довший час у марші ніхто з нас не розмовляв. Всі були думками ще при прощанні з тим гарним населенням Білоруси, таким щирим до нас.

До того, багато хто переживав розлуку з якоюсь „симпатією“. Але що ж, вояцька доля! Ходять чутки, що як лише всі сотні стягнуться до В., то вагонуємось, і тоді їдемо до М., де має відбутись остаточна формальність нашого звільнення. Говорять, що вже приготовано залізничний транспорт. Та ми приготовані й на всякі інтриги Мохи.

„СОРОК ДРУГИЙ РІК МИНАЄ“

22. 11. 1942. Ми в М. Крім вартової служби біля наших касарень, робимо майже кожний день польові вправи. Вправляємось щодо тактики партизанської війни. Після вправ робимо обговорення вправ у формі дискусійної гутірки. Програми вправ і зайняття опрацьовані тільки нашою командою. Вони вже не контрольовані, ані не „апробовані“ патронами.

Якісь дивні німецькі чинники пробують різними способами намовити нас погодитись надалі підписати умови залишення в Легіоні. Вкінці пропонують тимчасово підписати умову хоч на півроку. Всі їхні вговорювання були даремні. Тоді деякі з німецького оточення Мохи обговорювали з деким індивідуально — бодай погодитись залишитись на

держала б ніодного учасника Легіону на службі супроти таких політичних потягнень.

Сьогодні покладено остаточно кінець всякого роду заходам у згаданій справі. Легіон одержав наказ зібратися в так зв. „вихідних строях”. Всі догадуються, що то буде офіційний запит про службу. Виходить сотня за сотнею на збіркову площу, співаючи, як звичайно, наші бойові та маршові пісні. Героєм дня стала 4. сотня.

Ми її дражнили назвою „садочок”, бо там були всі найменші ростом.

Ця сотня вийшла на збірку з таким новим текстом до старої мелодії:

„Сорок другий рік минає,
Наш курінь ся розлітає,
Той до жінки, той до мами —
А ми, решта, в партизани”.

Як грім з ясного неба, подіяла ця ніби жартом заспівана, нова пісня; її всі зрозуміли дуже добре, і грімкі оплески привітали наш „садочок”.

Під кінець вийшли німецькі достойники, і найстарший довше промовляв. Чого він знову не наговорив і не наобіцяв! Це все ми вже звикли були чути і знали, що то лише нові слова і лише пусті слова. Тепер вже мали б наші родини бути забезпечені так, як і німецькі, і т. і. Згадано й про авансування, великі платні і т. і., аж дивно, як мало орієнтувались ті панове, що то за Легіон, і на які аргументи треба вдаряти. Цей достойник закінчив свою промову словами: „я гадаю, що ми маємо до діла з інтелігентними людьми... і правдивими вояками і т. і., та скінчив: „ті, що бажають залишитись — виступити!” Мертва тиша... Я мимоволі замкнув на хвилину очі, бо боявся, що таки знайдеться хтось на стільки сотень вояків, що матиме якусь причину залишитись. Лави немов завмерли. Думки всіх були на Україні, по тюрмах, де наші провідники, тощо. Німці нервово ворущаються. Полковник вичекав важкі для нього хвилини, підійшов до командира нашого куреня і нервово запитав: „Пане майоре, як це розуміти?”

Частина командного складу Північної Групи ДУН-у
(Перший зправа пор. Линда, другий зправа в першому ряду
чот. К. Малій)

„Що саме?” спитав спокійно майор.

„Що ніхто з ваших людей не виявив згоди залишитись на службі довше”... вже нервово говорив представник влади.

„Відносно цієї справи я можу дати тільки свою особисту відповідь”, промовив знову спокійно майор, і далі: „В таких справах користає кожний наш вояк із своєї волі й думки, і я не можу давати тут відповіді за курінь”.

Швидко пішов полковник. Знову з пісненою на устах розходились сотні на квартири по такій цікавій імпрезі.

Знову „садочок” заспівав свою пісню.

РОЗВ'ЯЗАННЯ ЛЕГІОНУ

1. 12. 1942 . Вже від ранку помітив я якийсь особливий настрій в сотенній канцелярії. На ранішній збірці проголошено, що сьогодні зайнять не буде, а по обіді збірка сотні у вихідних одностроях. Таке зарядження було по всіх сотнях. Сотня наша стала в трилаві у викладовій залі.

Сотенний прийняв звіт і почав гутірку. Повідомив нас, що курінь — розв'язаний. Вже 5. 12. 1942 відходить до Львова перший транспорт, малими групами, коло 30-50 осіб. А там — „хто куди” — і це останнє слово було сказано трохи за гадково. Далі — різні звичайні формальності.

По закінченні службової частини почалось наше свято.

Апель започатковано вшануванням пам'яті поляглих друзів — трихвилинною мовчанкою. Потім відчитано курінний наказ. В наказі прочитано в першій рубриці значення нинішнього дня, а потім авансування — відзначення. Прочитано імена стрільців і підстаршин, яких підвищено до вищих ступенів. Тут, між іншими, і я попав між тих щасливих. На всі підвищені ступені був вручений сотенним спеціальний документ. Тому, що ці підвищення відбувались також без відома й апробати „протекторів”, а тільки рішенням української незалежної команди Легіону, вони не могли бути вписані в наші службові книжки, а потім на звільняючих документах. Крім того, ті номінації мусіли бути вдержані в таємниці перед німцями і тому нам видано особливі

документи менш-більш усі подібного зразка як ось мій: „Хорунжий*) Теодор Крочак, Ви Маєте відсьогодні займатись заготівлею дров для куреня. Місце постою, дня 1. 12. 1942.

Пор. Василь Сидор,
сотенний 3. сотні

Мйр. Євген Побігуций,
курінний

Подібно відбулось це всюди. Після апелю відбулась спільна вечера сотні.

5. 12. 1942. Сьогодні вранці попрощали ми перший транспорт наших 40 звільнених з Легіону ДУН. Так почав Легіон розв'язуватись... Того ж дня „попрощав” ганебно тих перших звільнених, за їх таку гарну, з посвятою життя службу, представник окупантів Моха. Він, коли від'їжджаючи були готові до транспорту, вийшов на площу в асисті своїх шоферів (німців), зарядив збірку в однолаві і наказав усім відчинити валізки. Хлопці не поспішались відчинити. Тоді заявив Моха, що коли вони хочуть уникнути прикрих для решти куреня наслідків, хай не пробують не виконати його наказу. Тоді всі відчинили валізи. Моха — в ступені гавптмана — особисто, як найординарніший гефрайтер, почав нищпорити по валізах, при чому вилітали на сніг частини білизни чи прибори до голення, чи кусок хліба на дорогу. Я запримітив, як малий фотоапарат „ляйка” Шуша клацнув у вікні з 2. поверху. Це прекрасно, що буде на знімці таке прощання Мохи з нашими хлопцями, які врятували були йому життя.

6. 1. 1943. Нині ми попрощали наших старшин. Всі старшини поїхали разом із „товариством” одного поручника гестапо. Злий знак. Нас це зажурило. Та не поїхали свіжо авансовані, бо про них німці не знали нічого.

Я маю поїхати останнім транспортом, бо для німців я останній мав відпустку, і пор. Сидор дав мені доручення опікуватись сотнею до кінця.

В день ходив на беріг Дніпра, щоб надивитися на нашу матір рік, на наш хоч іще не дуже великий тут Славутень, та щоб розвіяти тугу за тим, до чого так рвались ми, і що розбила проклята політика немудрих голів. Та це нині Свят-

*) До цього часу я мав ступінь десятника.

Вечір. Там усі рідні засідають з думками про нас, а ми також душею з ними. Потім з'їли ми — решта сотні — спільно пшеницю. Та „святочного” настрою ніяк не можна було створити. По нашій вечері порозходились хлопці до білоруських родин, хто куди був запрошений. Я вечеряв в одній українській родині, що забрела якимсь сюди за голоду на Україні. Тут є багато таких родин. В родині М. я почувався, як у рідній хаті, і тому трохи притих той неспокій, який мучив весь день — про нашу долю, про долю нашого народу, за для якої ми голосились були до Легіону.

В КИЄВІ

14. 1. 1943. Київ. Мої мрії вже частинно здійснились. Та чи уявляв я собі прихід до Києва в такому вигляді у такій ситуації, як це сталось? Ніколи, ніколи! Я був надто великий оптиміст у своїх бажаннях.

Колись, ще за юнацьких літ, я горів бажанням-мріями увійти колись до Києва, як воїн української армії, вийти на Аскольдову могилу і вслухуватися в чисті кристальні звуки дзвона Волі з Софійського собору потім зійти до Дніпра і вслухуватися до його оповідання про наше велике, славне минуле — про князів, про гетьманів — піти на могилу нашого Пророка і там, знявши шолом, заприсягти досмертну службу його заповітам...

Та не сталося, як бажалося. Я перебуваю тут від ранку, і не мав відваги піти далі, як на кусок знищеного війною Хрещатика.

Я відчуваю, що в такому вигляді і в такій місії я не бажаний тим городом Володимира Великого. Я не маю права диткнутись холодної стіни Печерської Лаври і не маю права поглянути на спотворену могилу Аскольда, з якої тепер зробили „пантеон німецького вояка” — окупанта нашої України. Таких, як я, тепер, Тобі, Золотоверхий, не потрібно. Тобі потрібно сильних, озброєних і готових на все вірних синів! Я сиджу тепер у зруйнованій ждальні зруйнованого двірця. Сиджу, як „останній могікан”: я ж бо останній учора замкнув двері порожньої казарні там, де ще так недавно гомоніли друзі з „найкращої частини середнього відтинку”,

як сказав генерал. Що за глум долі, чи це можливе якраз тоді, коли такі важкі бої проти большевиків під Сталінградом?

Не вже ж хтось зможе побороти Москву без народів, нею поневолених?

Я, наймолодший старшина Українського Легіону, сиджу тут і виглядаю, як поворотець із полону... на мені поліційна „фуражка“, вермахтівська блюза, з дірою на грудях і поплямлена кров'ю, поліційні штани і... валянки... до того розуміється, без зброї. Навіть без куплі, а в додаток, сильно перестуджений. Чую досить високу температуру... Але то не важно. Якось і це перебуду. Чи намарне те все, що ми перетерпіли в Легіоні? Ні, ні. Я немов пробудився нагло. Ми здобули багато...

Ми побачили військовий світ, чого б у дома не бачили, ми здобули те, пощо виряджав батько сина в „Невольнику“ на Січ, ми здобули знання військової штуки, і то в найважливішому її відтинку чи способі воювання, а саме — щодо партизанських способів бою. Ми здобули прикмети, ті такі конечні прикмети вояка-революціонера, яких сьогодні вимагає від нас Україна, наша нація. Ні, не намарне ми так віддали Україні наші найкращі молоді літа, хоч у чужих одностроях. Ми сповнили нашу повинність. Знаю, що знайдуться „великі“ політики, які скажуть, може, що не треба було тих утрат в людях, і т. і. На це, як вояк, скажу я, і напевно всі друзі, що це так само, якби професор сказав, що не треба народньої школи, можна покликати відразу учнів до гімназії чи навіть у вищу школу.

Найважливіше — ми залишились не лише вірні нашої ідеї, але й вірніші й завзятіші; це довела УПА, де знайшлась більшість наших бійців; а деякі перейшли до Української Дивізії з тими ж думками — і в УПА, і в Дивізії мали власне учасники нашого Легіону найвищі пости. Чи ж це вже не доказ, що не дарма ми вчилися військової штуки два роки?

У ЛЬВОВІ

15. 1. 1943. Львів! І не зчувся, як поїзд задержався, а кризь вікно я доглянув знайомі мені контури львівського двірця. Я стрибнув з вагону як стріла, але скоро опритомнів — в якому я вигляді тут, уже серед знайомих — і пішов спокійним ходом, виминаючи всіх прохожих...

Ніяк не бажалося стріннути кого з знайомих у такому вигляді. Та де ж там, заледве наблизився до вихідної брами, як несподівано повисла мені на шиї моя сестричка, обсіпуючи мене гарячими цілунками; то знову вітає так само мій братанок — невідлучний друг Михасько Чорний.

Він поїхав ранішим транспортом і сьогодні перебраний вже пристойно, так що я спершу майже не впізнав його. Без галасу, відправили мене далі. Мені видалось трохи дивно їх мовчання. В такому вигляді і в такій ситуації я й тут не бажаний? Ми сіли на віз, і шпаркі коні вихром помчали в напрямі нашого Львова, Жовківської вулиці. Виїхали за місто. Аж тоді Михасько почав оповідати надзвичайно цікаві й разом такі прикрі новини. Аж тепер довідуюсь, що як тільки наші старшини приїхали до Львова, їх просто з двірця забрали до зловісної тюрми „на Лонцкого“ і вкинули в підвалля. Лише „Шух“ і ще один перехитрили німців і зникли. Це вдалося зробити ще заки приїхали авта по придержаних. За кілька днів старшини були звільнені, що завдячуємо тому німецькому поручникові, що їх ескортував і цойно в дорозі з М. пізнав їх і нашу історію, коли разом відсвяткували Св. Вечір. Він мав інтервеніювати в найвищих міродайних чинників, і через це звільнили з тюрми всіх старшин*). Знаменне, як прив'язується й чужинець до наших людей і нашої визвольної ідеї. Той німецький поручник погрожував, що не переживе ганьби арешту під кожним оглядом невинних наших старшин і поповнить самогубство.

Ми всі мусимо зголошувати наш поворот у гестапо у Львові. Це диктує нам не перебувати більше вдома. Зреш-

*) Старшин звільнено з тюрми лише на короткий час і здається лише для того, щоб з'явився Шухевич. Коли він цього не вчинив, усіх старшин заарештовано знову й задержано в тюрмі аж по Великдень. Тоді заходами організаторів Української Дивізії випущено їх на волю.

тою про це вже думає наш штаб. Михасько вже передав мені записку від пор. Сидора, і вже за два дні я мав призначену стрічу, на якій має відбутись нарада всіх старшин. Я так радів, що Легіон, як цілість, живе, лише в іншому виді — з тактичних причин. Далі сказав Михасько, що він одержав вже наше завдання для особливішої праці від нашого курінного бунчужного ст. дес. Луна. Тут же витягнув два писемні накази для мене й себе. Завтра маємо з'явитись, у німецькому картографічному відділі війська. Ще одержимо інструкції, що маємо там робити. Мене здивував такий темп роботи нашого підпілля. Також був трохи збентежений завданням, бо ніяк не був картографом. Однак звук вже до того, що наказ є наказом.

1. 5. 1943. Сьогодні, як звичайно, ми прийшли з Михаськом на обід до „Пекелка“. Тут на нас чекав пор. Луцький і за „невинною“ склянкою пива передав нам нове доручення, а саме, що наша праця в картографічному відділі закінчена, ми виконали всі вимоги нашої команди і зараз знаходимося в небезпеці, бо нас почали слідити. Річ у тому, що хтось із „фольксдойтців“ з нашого бюро завважив, що ми „випозичили“ на пропаще потрібні нам карти і зробив донос до Гестапо. До тижня ми повинні зникнути, бо нас не врятує ані довір'я начальника, ані становище Михаська, як керівника ретушарні, ні моє, як керівника відділу побільшень. Щоб втечею з праці не стягнути небезпеки для родин, ми повинні подбати про легальне звільнення, подаючи за причину відходу з праці бажання вступити до „Дивізії Галичина“. Зі Львова маємо правдоподібно перейти на Волинь.

10. 6. 1943. Я знову в своїй затишній, забутій світом кімнаті. Я у Львові. За останній місяць стільки нових вражень, стільки романтики!

Ах, та Волинь! Сл. пам. Степан Боровецький говорив правду, що Волинь — це інший світ, світ краси, світ чару: а поруч того, якась не для кожного зрозуміла, прихована інтимність волинського життя. Сьогодні Волинь іще не для кожного зрозуміла, але завтра заговорять про неї — многі, многі. Там життя, творчість і свобода. Там вже зійшлись частини Легіону і багато інших підпільників. Там збирається цвіт української нації. Там збираються самі такі, яких

вимагає від свого народу наша спотворена столиця. Там збираються молоді, озброєні, здорові й готові на все вірні сини України...

Мене відкликано звітля і дано важне доручення. Завтра ранком маю від'їхати до Берліну. Завдання небезпечне, але миле, бо маю рятувати наших людей. Не знаю, чому призначено мене до виконання такого важкого завдання. Правдоподібно, тому, що знаю трохи Берлін і володію німецькою мовою. Загально знаний друг Микола, даючи мені завдання, сказав: „я бажаю Вам щастя, однак пам'ятайте: повернете — на Вас жде особливе завдання, але як упадете, то, знайте з Вас мотатимуть жили...“ Я забезпечений усіма потрібними документами для себе і трьох людей, маю за всяку ціну вирвати їх із Берліну: вони в небезпеці, їх можуть знищити кожної хвилини. Порядкую свої папери, щоб дещо заховати в хаті, пакую скромні речі в дорогу.

З малою зміною продовжується наше діло, діло визволення України від кожного окупанта. Нетерпляче жду ранку, щоб почати нову дію... Боже благослови, дай і цей раз воляцьке щастя!

Карло Малий

Чотар ДУН

**Організування і дії північної групи
Дружин Українських Націоналістів**

ОРГАНІЗУВАННЯ І ДІ ПІВНІЧНОЇ ГРУПИ ДРУЖИН УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Коли переглядати сучасну військову історію, рідко зустрічається матеріяли про організування українських військових формацій від 1938-1943 рр.

По першій світовій війні бувши військовики добре розуміли значення військової організації та Української Військової Організації (УВО) і тому почали творити військові звена, де вишколювали стрільців, підстаршин та старшин, які опісля були уживані до підпільної військової боротьби. Опісля продовжувала їх працю ОУН.

По визвольних змаганнях на Карпатській Україні старалися знищити самостійність України Польща і Угорщина, щоб мати спільну границю. ОУН розуміла значення тої боротьби і тому вислала багато вишколених вояків і вже тоді Чупринка, як молодий визвольник, брав участь у тій боротьбі. Там почали творитися військові формації для оборони самостійности від нападу мадярів (Карпатська Січ). Одначе така горстка війська не могла встоятися навалі мадярів, що розпоряджали нормально вишколеною армією.

В 1939 р., в часі війни Німеччини з Польщею, багато з них брало участь у німецьких формаціях, в так зв. „Спеціальних групах”. По закінченні війни з Польщею багато військовиків знайшло місце в „Веркшнуцах” (вартова служба фабрик), де рівнож перепроводжували різні вишколи. Треба тут зазначити, що в Кракові була постійна німецька школа для підстаршин і старшин, яку провадив штабовий старшина.

Спочатку 1941 р. ОУН розуміючи, що без збройної боротьби не можна буде здобути самостійности України, домовилася з командою Вермахту, та одержала дозвіл створити самостійну українську формацію. Сейчас звербовано добровольців та відкомендовано їх до Кракова. Там, по лікарській провірці, відсилано їх до Криниць і до Дуклі, де вони переходили перший вишкіл в „Арбайтсдінсті” (Служба Праці). Це була піввійськова формація, в якій вишколювано без зброї.

Вишкіл цей був дуже строгий, кожного дня „апелі” та муштра тощо. По кількох тижнях такого вступного вишколу перетранспортовано всіх до Нойгаммеру, і там почали з них творити вже чисто військові формації.

Крім тих людей, приїхала частина, вишколена в українських вишколах разом з Романом Шухевичом. Між ними можна було пізнати, не зважаючи на псевда о д-ра Гриньоха, Лопатинського, Ковальського, Сидора, Луцького, Левицького — „Мікада”, „Свентка” — Левицького, Босого, Лінду. Вони мали творити склад старшин, які мали обняти функції в Легіоні. По одержанню вермахтівського уніформу почалися „гарячі” та важкі дні військового вишколу. Частина ця одержала назву „Спеціаль-групе Нахтігаль”. Командиром її був оберлайтнант Оберлендер, який мав ще допомоці двох оберлайтнантів і кількох лейтнантів та підстаршин. З української сторони був іменований командантом Роман Шухевич і тільки з ним постійно був у контакті німецький командир. Вишкіл відбувався за пляном весь день: впоряд, бойові вправи в полі, гостре стріляння, та наступ в терені і то особливо цей саме рід бойових вправ. Кожного дня потомлені добровольці засипляли скоро і в ночі був переважно спокій.

Відношення до українців було у німців товариське і ввічливе. Напр. один підстаршина (оберфельдфебель) німець Біленський покарав самовільно стрільця за його веселу вдачу, наказуючи падати кілька разів „долів”, а коли цей дальше усміхався, казав йому стати „на струнко” оберненим від вишкільної частини. Коли це побачив командир, по дослідженню справи, приказав стрільця стягнути з тої стійки, а за кілька днів Біленського відіслано назад до його матірної частини.

В часі вишколу всіх наших старшин, яких Роман Шухевич запропонував, призначено інструкторами. Часто відвідували добровольчу частину провідники ОУН. Всі старшини німці відносились до нас дуже культурно і прихильно та на кожному місці підчеркували, що незабаром „будете боротися за здобуття самостійної української держави”.

Часто в неділю запрошувано українських старшин на прогульку до найближчого міста Саган. Там запрошувано їх до ресторану, де під час тоастів бажано їм найкращих успіхів в боротьбі, як рівнож зазначувано охоту такого ж співтоваришування в нашому вільному Києві.

Все це вони підчеркували опісля перед стрілецтвом, які з тим більшим запалом старалися вишколюватись. Часто було чути стрілецькі пісні на вулицях Нойгаммеру.

Дня 18. червня 1941 р. виїхав Легіон на схід, одначе ніхто не знав, в яку місцевість. Опісля транспорт задержався у Ряшові, де і виладувано його. По цілоденному марші заквартировано в селі біля Переворська 30 км. від Радимна коло Перемишля. Тут переведено вже гостре поготівля, а саме поготівля проти летунського налету. В ночі 20/21 червня був заповіджений алярм. Всі очікували несподіванки, а саме війни проти Большевії. Цікаве було напруження серед стрільців, які з напруженням підслухували чи не почують стрілів. І дійсно пізно в ночі почуто перші артелевійські сальви, і серед великої радості рознісся крик „війна проти большевиків!”.

Між добровольцями було незвичайне одушевлення, що вони діждалися хвилини йти до бою за Україну, йти мстити кривди катованого нашого народу.

Сейчас рано відмашерувала частина на фронт, і по цілоденному поході легіон прибув до Радимна, недалеко Перемишля. Похід цей відбувався серед великої спеки червня, з обтяженням бойової амуніції і зброї, і не один стрілець падав непритомний від соняшного удару.

В Радимні наша частина стояла коло трьох днів. Раз у неділю, коли зроблено збірку цілого Легіону до Служби Божої, надлетіла група ворожих літаків так нечаяно, що не було алярму і рівнож протилетунська артилерія не стріляла. Найскорше зорієнтувався сам Шухевич, що це ворожі літаки і дав наказ критися. Нащастя, ті літаки скинули бомби біля 100 м. від зібраного Легіону. Щойно тоді зорієнтувалася зенітна артелевія і почала стріляти. З цілої групи ворожих літаків кільком вдалось ще втекти.

Дня 24. червня Легіон вирушив далі і щойно тоді перейшов Сян в напрямі Львів. Через багато сутічок з ворогом добилися ми до Львова та 29. 6 1941. одержали наказ наступу на Львів. Перша сотня, в якій був Роман Шухевич одержала наказ здобути ратуш, друга сотня — церкву Юра, а третя — газівню. В часі наступу було лише кількох стрільців раних.

Годі описати, з якою радістю вступали добровольці до старого города князя Льва. Далеко лунала стрілецька пісня по вулицях міста. Товпи народу оваційно вітали знову українське військо, якого не бачили від 1919 року. В часі вигуків

та радості проносилися оклики: „Хай живе Україна, хай живе українська армія, хай живе Бандера!“.

Треба зазначити, що в часі наступу на Львів, було дуже заскочене польське населення, яке на краю міста при вулиці Янівській також оваційно вітало наш Легіон і польською мовою кричало „Хай живе Україна, українська армія і Степан Бандера!“.

Опісля, по зайняттю Львова, цілий курінь зібрався під ратушом, де святочно кожний припняв на рам'я синьо-жовту стрічку. Серед загальної радості рознеслась нагло страшна гібова вістка, що хтось відкрив в підваллях львівських тюрем масово помордованих в нелюдський, московсько-большевицький спосіб, багато населення Львова. Образ закатованих був жахливий. Серед в'язнів був рівнож замордований брат Шухевича. На останньому похороні брав участь і Легіон.

Після проголошення самостійності України Легіон часто перемашерував зі співом вулицями Львова, і населення оваційно вітало добровольців.

По двох тижнях ми вирушили даліше на схід через Золочів, Тернопіль, Сатанів (перше містечко за Збручем) до **Проскурова та Вінниці**. Під Вінницею був бій з большевиками, в якому відзначився пор. Линда.

Командир одержав наказ поїхати в напрямі Браїлова. Він разом з Лопатинським і кількома роями заїхали під казарми ворога так несподівано, що під брамою задержав їх крик: „пастой, руки вверх!“ Вони, зорієнтувалися в ситуації, відкрили вогонь та відступили. В казармі був цілий ворожий полк. За хоробрий вихід з ситуації одержав Лопатинський військове відзначення.

У Вінниці Легіон був в казармах. По нараді з командиром, який дуже прихильно ставився до нас, Р. Шухевич вислав письмо до Команди, що наша частина через арештування проводу не є здібна даліше воювати. Причини відомі: відкрите виявлення дійсної політики німців до самостійності України.

Цілий Легіон стягнуто з фронту і відправлено назад до Нойгаммеру. По дорозі транспорт задержався кілька днів в **Кракові**, де правдоподібно очікував дальшого рішення ОКВ. Ніхто не передбачував, що далі з нами станеться.

Були поголоски, що може розішлють нас до КЦ*). Так безнадійно з дня на день очікувано в **Нойгаммері** на дальші накази. Роман Шухевич не тратив часу та стало висилатись письма до заступника командира, який відійшов від нас на якийсь пост в Остміністеріюм і цей вплинув на рішення ОКВ, що по кількох місяцях передано нас усіх до Охоронної Поліції „Шуцполіцай“ в Франкфурті над Одрою.

До Франкфурту прибув курінь восени 1941 р., як рівнож прибув там курінь т. зв. „Ролянд“ з командиром майором Євгеном Побігуцим тобто Південна Група ДУН-у. З тих обох куренів переорганізовано новий Легіон, складений з чотирьох сотень. Командиром нового Легіону був майор С. Побігуций; ад'ютант пор. Герман — „Орлик“; шеф канцелярії бунчужний Бойцун Роман; Сотенні: 1. сотні сот. Роман Шухевич; 2. — Михайло Бригідер; 3. — пор. Василь Сидор; 4. — пор. Павлик і лікар — др. Г.

Інспекційний старшина (авзіхстофіцер) гауптман поліції Моха.

Тут рівнож маленька група відмовилась даліше залишитися і подала причини до звільнення, а саме, о. Г. Іван і Л. Юрко ще в Нойгаммері, др. М. відійшов до військового шпиталю в Берліні, К. Мирослав і кількох інших відійшли до „цивіля“.

Інспекційний старшина Моха пробував переорганізувати курінь так, щоб командний склад куреня замінити німцями. Одначе це йому не вдалося, бо Р. Шухевич зорганізував скоро між стрілецтвом Легіону „незнання німецької мови“. Через це був Моха змушений залишити даліше український командний склад. З весною 1942 року Легіон виїхав на схід до береження шляхів на Білорусі, та був приділений до 201 дивізії, яку провадив ген.-мйр. Й. Якобі. На Білорусі Північна Група ДУН-у вела спільні дії з Південною Групою, творячи з нею одну військову формацію і тому історія її належить до спільної історії ДУН на Білорусі.

*) КЦ — Концентраційний табір.

Група старшин ДУН-у. Сидять зліва: пор. Босий, сотн. ДУН Роман Шухевич; стоїть перший зліва: чот. Юліян Ковальський, пор. Линда. Останній зправа стоїть пор. Городиський.

Євген Рен

**Спогади про генерала
Романа Шухевича**

СКРОМНІСТЬ ВЕЛИКОГО КОМАНДИРА

Пізно восени 1941 р. стрінулись оба вони в Франкфурті — Роман Шухевич, сотник з найвищим військовим стажем з ОУН, і Євген Побігуций, майор, з практикою активного старшини за першої війни 1918-19-20 рр.

Більшість Легіону знає, або догадується про стаж Шухевича. Вже в тій першій стрічі виказує Шухевич незвичайно рідку в українців прикмету — дуже велику скромність. Він може так повести справу, що майор Побігуций може „захворіти” і т. і., а властивим командиром Легіону ДУН-у в разі потреби буде він сам. Про формальності для того було неважко зговоритись. Але Шухевич знає, що активний старшина має багато практики у вишколі, і це варт використати для вишколу Легіону. Тому він не чинить так, як на його місці зробило б багато інших українців, не радить своєму майорові Побігуццю перейти на інше місце, до якоїсь іншої функції, яких тоді так багато треба було на Україні, але прохає таки перебрати командування Легіоном, а сам залишається лише його заступником і сотенним першої сотні. В Легіоні майже всі — члени ОУН. В кожного іншого, на місці Шухевича, знайшлися б різні аргументи і спроби залишитись самому командиром. В тому власне його велич. Знаємо всі добре українську вдачу — гонитву за всякою „отаманією” за почеснями, за тим нещасним у нас командуванням...

Шухевичові залежало на праці. Йому байдуже було — на якій формальній функції він буде записаний юридично, він радий прийняти кожна, аби лише працювати для загальної ідеї, він відступить кожному свої почесні, коли це потрібне для справи. Як мало має він у тому наслідників!

СПІВПРАЦЯ З КОМАНДИРОМ ЛЕГІОНУ

Більше ніж рік тривала співпраця Шухевича з Побігуцим, командиром Легіону, і ніде перед тим і ніколи потім не знав П. такої гармонійної співпраці між двома старшинами. Побігуций уникав з розмислом усяких так зв. культ-освітніх імпрез (академії тощо), щоб дати змогу Шухевичові

виступати там як господареві, натомість у вишколі останнє слово було його, і він провадив усякого роду курси для старшин і молодших та старших підстаршин. На фронті ж обидва часто радились, як краще розв'язати деякі тактичні питання, бо Шух мав дуже добре розвинену тактичну інтуїцію. Кожний командир знає, скільки то доводиться мати всяких непорозумінь не лише з заступником, але часто й з ад'ютантом. Хто з командирів того не переживав і не мусів часто приводити до порядку навіть свого ад'ютанта? Зі Шухевичем, навіть у характері заступника командира, була така гармонійна праця, що за весь час не було ні однієї розбіжної думки, ні одного іншого проекту, були лише доповнення думок. Співпраця така була в нечувано важких умовах тодішнього наставлення німецьких властей до Легіону, до українських націоналістів, а особливо гнітюча атмосфера була створена так зв. „авзітсофіцером”, що мав компетенції зв'язкового старшини, гавптманом Мохою. Його функція не була обмежена жодним правильником але він уроїв собі, що він зверхник Легіону.

Перед тим і опісля доводилося авторові співпрацювати з різного ступня німецькими старшинами, і всюди він стрічав людей інтелігентних, часом також дещо зарозумілих щодо свого стану й нації, але чогось подібного як гавпт. Моха, не доводилось більше в житті бачити.

Мушу підкреслити, що попередні зв'язкові, як от сам Нойман, як лейтн. Оберлендер, були людьми високих військових прикмет і прекрасного характеру. Майор Шредер, пізніший командир полку в бойових діях, та інші старшини Вермахту були надзвичайно інтелігентні, працьовиті та вирозумілі для українців. Старшини і всі добровольці Легіону ставились до них з великою пошаною. Приємно нині їх згадуємо. Про Моху хай говорять самі факти. Відразу він хотів усунути всіх українських старшин, щоб сотнями командували німецькі підстаршини. Це йому не вдалося. На вишколі він так розумівся, що раз на вишколі майора Побігущого вмішався і почав доводити, що бойову стійку, замість виставити на краю малого лісу, слід виставляти в середині його і тоді навіть наймолодший старшина Ковальський з обуренням сказав йому, що це абсолютно нелогічно. На Білорусі він зорганізував старшинське касино, і коли всі українські старшини їли з кітла, вкупі із бійцями, ту саму страву, Мо-

ха з німецькими шоферами мали „старшинське касино” і т. і. На Білорусі він заборонив співати по-українському, щоб населення не знало, яка то частина кватирує. Навіть на вишколі ручними гранатами недопускаючи нікому з сотенних старшин бути присутнім при меті гострими гранатами, і лише сам майор Побігущий і він могли наглядати таке гостре кидання, хоч всі бійці були вже на війні. Доходило до таких абсурдів, що часом хотілось сміятися. Але це були часи, коли чужинці не сміли казати правду... Отже важкі умови праці були з таким Мохою. Та за хитрими радами Шухевича лагіднили ми такі напружені умовини. Видумувалося всякого роду ім'янини, уродини, зашлюбини на віддалі і т. і., набиралось таких, що можуть більше випити, а тоді запрошувалось його — того ж Моху — на співучасть у такому прийнятті, і на кілька днів був спокій.

Гарт Шухевича. Дуже часто трапляються командири, що живуть по спартанському, але стараються про кращу „долю” своєї частини, „воюють” за кращі квартири, за кращі по зможі завдання. В тому є захований егоїзм: засадниче вони стараються здобути собі популярність тим, що ніби дбають про свою частину. Шухевич ніколи не дбав про таку популярність. Він був найгострішим сотенним у Легіоні. На Білорусі, коли наділювано сотні усякого роду завданнями, одна сотня мала бути в місті при штабі, і там мав бути заступник командира Легіону, щоб він був завжди готовий до наступу. Заступником командира був Шухевич і він міг тоді запропонувати залишитись із своєю сотнею в місті. Це було б логічне і зовсім виправдане. Однак він пішов із сотнею на місце, де були умовини найважчі під кожним оглядом. Він вибрав для своєї сотні найважчу службу, серед пралісів, багон, де було повно большевицьких бандитів, де вперше з'являлися німецькі остережні таблиці, мовляв терен небезпечний. І нічого дивного, що першим поляг вояк із його сотні.

З його сотні поляг перший вбитий чотовий, його сотня мала найважчі втрати. Але його сотня не була лише числово перша, вона була дійсно першою сотнею, під кожним оглядом.

Він надзвичайно пильно бував весь час особисто на всякого роду курсах і зайняттях для старшин, всюди шукав удосконалення набутих військових знаннів.

Тип командира. Характеристичний зразок того, як його оцінювали чужинці: співпраця з Мохю дійшла врешті до того, що вмішався до його заряджень і командир полку, і спір про компетенцію в командуванні пішов аж до найвищого командування середнього відтинка фронтової смуги. Отже раз літаком приїжджає отой командир для „збунтованого” — за повідомленням Мохи — Легіону, щоб рятувати справу. Це приїжджає фон Бах. Довго треба ладнати спір. Побігущий перекоонує його, що це не бунт, а лише невміння Мохи і його незнання своїх компетенцій. Фон Бах заспокоєний відїжджає до літака і прохає, щоб там були присутні також інші старшини, щоб він міг з ними ще побачитись і поговорити. При літаку зібралось більше вояків. Між ними є і Шухевич, також без старшинських відзнак, бо старшини не носили тоді жодних дистинкцій. Фон Бах приглядається Шухевичові і говорить: „о цей стрілець — то зовсім германський тип”. Розуміється, що в його понятті такий тип — це була надзвичайна інтелігентність і енергія, щось командне у виразі обличчя. Шух усміхнувся. Шухевичеві не треба було відзнак командира, в ньому розпізнавали вояка і чужинці, що це вроджений командир. Майор Побігущий представляє Шухевича, і той каже: „і в нас є типи подібні до ваших”.

До того ж таки згаданого командира середнього відтинку треба було їхати на відправу командирів. Майор Побігущий прохав Шухевича поїхати туди, бо сам він захворів і мусів відїхати на операцію до Полоцька.

До того часу були всі старшини Легіону (і підстаршини) майже рік без відзнак. Німецьких не хотіло німецьке командування дати, а українських і поготів, десь опрацьовувано якісь інші, а що це йшло „службовою” дорогою, то майже рік по існуванні Легіону були ми ще без відзнак.

Командир фон Бах, коли побачив, що „германський тип”, Шухевич, приїхав до нього без старшинських відзнак, наказав негайно нашити всім старшинам німецькі відзнаки.

ШУХЕВИЧ ПРАВДИВИЙ ДРУГ-ТОВАРИШ ЗБРОЇ

Командир Легіону нагло мусить бути оперований у передній лінійній частині, віддаленій від штабу Легіону на яких 200 км. Командування на той час він передає Шухевичові.

Всякий зв'язок з Легіоном дуже трудний, бо коротша дорога — без мосту, і тому треба дуже далеко обїздити великими лісами, де повно большевицьких бандитів та підмінованих доріг.

Операція це не легка. Ніхто з вояків не мав вишколу боротьби з бандитизмом, а тут що крок — саме такий спосіб большевицької боротьби. Ось недавно було затруєне масло. На щастя, харчовий підстаршина в час про це підозріло „несвіже” масло зголосив і дістав наказ відіслати його до аналізи. Це врятувало життя багатьох вояків. Майор не дуже сподівався пошти від Легіону, бо Шухевич має так багато зайнять, тепер аж чотири функції, коли зможе він написати листа? Зрештою дуже важко посилати когось із поштою, бо це велике ризико.

Так лежать і інші в тій лінійній частині, і також не надіються мати якусь пошту від своєї частини, хіба аж польовою поштою, що триває досить довго. Хворий дримає, нараз стук у двері, вони широко відчиняються, і входить аж кілька учасників Легіону. Один із них сотенний Сидор, другий — Шухевич, та інші. Це вояк прийшов відвідати оперованого друга. В таку хвилину забувається про біль, недугу, всякі шпитальні неприємності. Майор довго стискає руку Шухевича, довго дякує очима іншим друзям за такий вчинок у таких незвичайних умовах подорожі. Тодішні відвідини — це не лише християнський вчинок, це ж з нараженням гіршим, ніж на фронті: треба було пройти довгу, небезпечну дорогу просякненими большевиками пралісами. До цього вчинку були здібні такі командири, такі вояки, як Шухевич. Можна б написати цілу довгезну статтю про тодішню подорож тих друзів. Отаких друзів мав тодішній Легіон, такий то був Шухевич. Він і на це знайшов час.

Майор хоче говорити, Шух дає знак не дразнити рани, а сам розповідає не про небезпечну подорож, а про вояків з Легіону, про події в Легіоні, про те, як знову розбійницьким способом замордував москаль-большевик „ножем у спину” одного з наших бійців.

Ніколи незабуті відвідини кінчаються. Справді сестра не перешкоджає таким дорогим гостям посидіти довше, але зовуть їх обов'язки, там же праця. Там треба помагати молодим бійцям, не вивченим так воювати з бандитами, бо вояки мали лише регулярний вишкіл.

Коротке прощання, і знову важка подорож тої „чвірки“ до Легіону. З-за кожного дерева жде смертоносний стріл, на кожному кроці сподіватися треба міни і розриву на дрібні кусники в повітря...

Про ці відвідини не писатимуть часописи, воєнні звітодавці, не подадуть їх до фільму та радіо; навіть у денному наказі Легіону не згадав того Шух, бо він лише „по дорозі“, звиджуючи частини Легіону, вступив на 400 км. віддалі до одного з вояків того Легіону. Не буде згадки ніде навіть про те, що Шухевич іздив відвідати недужих. Та все ж таки, а може якраз тому, ця згадка виростає на гігантський пам'ятник по його смерті.

ПОМСТА ОДНОГО З ВИХОВАНЦІВ ШУХЕВИЧА

Із згаданих у попередніх розділах причин бійці Легіону ненавиділи цілою душею Моху. З фронтових дій знані часті випадки, що якась заблукана куля на фронті, під час боїв, потрапляє в того зненавидженого всіма вояками осібняка. Варт тому згадати цікаву подію з Мохою під час одного наглого бою в лісі, де зовсім несподівано наткнулись частини Легіону — а був присутнім і Моха — на большевицькі банди.

В лісі сутичка з ворогом. Бій зблизька, бо ж у лісі далеко не видно. Всі тому дещо поденервовані, як часто в таких боях буває. Треба кидати ручні гранати на ворога, який є на віддалі рукопашної боротьби. Моха також відбезпечує свою ручну гранату і вже розмахується кинути її в сторону ворога. Треба швидко її кинути, бо час до розриву — по відбезпеченні недовгий. До того ж така віддаль від ворога, що кожний стріл кріса цільний, або і смертельний, отже розрив гранати має подвійне значення: нищить ворога і, даючи дим, заслонює йому і не дає цільно стріляти. Кілька кроків від Мохи наші хлопці також у боротьбі, і один помічає, що Мосі вимкнулась ручна граната з руки і впала йому під ноги. Моха блідне, ще секунда — і біля стіп розірветься власна граната, рознесе його на шматки. Можна б вправді зігнувшись і ще її вхопити та кинути, але це ризико — тепер наблизити голову до неї. Можна б скочити вбік, та чомусь Моха того не робить і здається, „стратив голову“ та забув про таку можливість. А біля нього ті ж українці, яким він

забороняв співати їхніх українських пісень, яким видає лише по три цигарки на день, коли німецькі вояки одержують по шість. В українському Легіоні мають він і кілька німецьких шоферів „осібну кухню“. Ось той Моха вилетить за хвилину догори.

...Блискавкою пролинули такі думки в голові найближчого бійця, і рівночасно інші — що він вихованець Шухевича, що він навчений був про товарискість і дружбу, правдиву, вояцьку, а в тій хвилині той же Моха вкупі з українцями в бою проти большевицької банди; отже суд належить до Бога, а зараз треба поміч дати zagrożеному співборцеві проти большевизму. Цього короткого аргументу досить, український герой кидається одним спортовим стрибком, він вже біля Мохи, вже він блискавкою хапає гранату і має ще щастя її кинути в сторону ворога. Українець отак мститься, за навчанням Шевченка і Шухевичевих гутірок.

ТОВАРИСЬКІСТЬ І ГУМОР

Лише кількох було таких українців в Легіоні, що пережили страшну трагедію, — бачити на власні очі змаскровані по звірячому тіла когось із своїх рідних. До таких, на жаль, належав Шухевич. По здобутті Львова побачив він сам, між тисячами нещасних змаскрованих куп людського м'яса, також свого брата. І не лише на рамені носив він жалобу. Хто його добре знав, той розумів, що перед очима Шука часто пересуваються червоні опирі, які тортурують його безборонного брата. Страшний біль пережив і переживав часто Шухевич.

Але він сказав собі, що власне тому „не плакати нам і сльозів не лить...“ — а ще з більшим завзяттям треба братися до визвольних змагань, до праці, а до того треба здоров'я, сил, енергії, отже не можна попадати в мелянхолійний настрій, бо то не вояцький настрій. І тому був він часто усміхнений, і тому на вечірках, про які ми згадували, що відбувались так часто з конечности (задня Мохи), був він повний темпераменту, знав велике число різного роду жартів, цікавих оповідань, часом оповідав і про свої переживання з визвольних змагань, як от перехід через Карпати на Прикарпатську Україну, але не чули ми в тому найменшої нотки

похвал. Це було таке природне, таке щире, а перш усього так інтересно оповідане, що навіть Моха слухав цікаво. Він мав невичерпний запас проєктів розривок для найближчого оточення і Легіону.

Часом поверталися ми дещо втомлені з вправ, і всі старшини завжди маршували пішки враз із бійцями. Так тоді власне Шухевич оживав і починав злегка „натягати” тих, що були втомлені; і оживали і вони.

Найбільш характеристичне було прощання коша. Завжди так буває, що кожне військо коли, опускає вишкільний кіш (який би то не був), дещо з жалем його опускає. На це складаються різні причини, а головне те, що від'їжджається в незнане, отже правдоподібно в гірші умовини життя. Дехто мусить розстатись із знайомими. З обсервації знаю — такі прощання коша бувають дуже сумні, або пройняті неприродним гумором. Ми прощали у вечорі наш кіш, коли весною 1942 р. мали виїздити на фронт. Я обсервував міні і гумор наших вояків на прощальному вечорі. Різні були настрої у різних старшин, але у Шуха я ствердив 100% радість, радість щирю, що знову йде на схід. Він тішився, що може таки поїдемо на Рідні Землі і там буде сповнитися наша мрія — боротись на рідних землях за наш народ. Хоч ми і не були певні, чи туди поїдемо, тішився він, що таки буде змога розправлятися з катом України.

І нічого дивного, що він був душею товариства наших і гостей, які приїхали з Берліна на прощання. Настрій був на правду такий веселий. Шухевич тішився не лише сам, але свою радість вмів сугерувати й найменшим ентузіястам. Поволо в його оточенні переймали всі подібний настрій.

Дуже часто ми замало розрізняємо між правдивим патріотизмом і шовінізмом. Часто ворожі виступи Мохи до нас всіх мимоволі мусіли переходити на нехть до всіх німців. До того, такі політичні трагічні для обох націй потягнення тодішнього правлячого круга в Німеччині могли нас шовіністично настроїти супроти німців. Того в Шуха не було. Часом вечорами по важких вправах друзі Шуха збиралися в нього чи в майора Побігуцого і починали співати всяких пісень. Шух співав радо, і тоді, по переспіванні багатьох наших пісень, починав часом і сам Шух співати й німецьких пісень. Ми всі, здавали собі з того справу, що не всі німці

винні, але тодішні урядові круги і їх політика, а шовінізмом ніщо не будується. Своє він любив, а чуже шанував.

Коли ми приїхали на Білорусь і в одному дитинці застали повно заморених голодних дітей, між якими було багато й московських дітей, то всі вояки Легіону віддали кусок свого харчового приділу для рятування здоров'я тих дітей.

ОСТАННЄ РІЗДВО З ШУХЕВИЧОМ

Особливо живо нагадується Різво 1943 р. Наш Легіон був тоді на Білорусі. Перед Різдом 1943. його розв'язали, а 22-ох того Легіону старшин арештували за відмову добровільно залишитися в Легіоні ДУН. Правда, форма арештування була ще досить делікатна, ми мусіли віддати лише зброю і під ескортою одного з старшин поліції, їхали ніби на вільній стопі до Львова. (Де кинено нас до тюрми на „Лонцького”).

В дорозі до Львова, в Бахмачі, недалеко від Крут ми мусіли задержатися, бо на довгий час не було дальшого получення. Здається, що прийдеться ждати і цілісіньку ніч... І дивний збіг обставин... Це якраз ніч Різдва Христового, ми недалеко Крут. Ми старшини Легіону Українських Націоналістів, Легіону який постав, щоб мстити Крути, боротися за вільну Україну і якраз відмовився боротися за „Нову Європу”, щоб запротестувати такою відмовою проти всього того, що діялося в Україні.

Формально ще ніхто не заявив нам тоді, що ми арештовані. Ми здавали собі з того справу, що значила така відмова в той час. З невеселими думками віддавали ми тоді свою зброю, не добра нам за це надіятись. Важкі думки в політичного провідника Легіону — Шухевича, важка відвічальність. Тимбільше прикрі ці думки в надвечер'я Різдва, коли нагадуються наші такі прекрасні традиції того свята, такі глибоко релігійні звичаї, яких не має ніхто крім нашого народу.

Чим більш оживають такі думки з наближенням вечора — тим більш прикро дивитися на сірі вагони, брудні бараки ждальні. Прикрий контраст нашої подорожі з перспективою завтрішнього ув'язнення, з непевною долею наших родин, нашого цілого народу. В тих умовинах пропонує однак

Шухевич таки не забути про нашу гарну традицію і за звичаєм, по змозі, відсвяткували тут в дорозі Свят-Вечір. Святкувати його по нашому. „По нашому?” Як, де, чим з ким? Це ж сотні кілометрів від дому, серед непривітних чужинців обслуги станції і поліційного ескорту. Та чого не може вдіяти українська фантазія, імпровізація, вояцька енергія? Небавом знайшлися дрова, потепліло в бараці — як в хаті... Деякі друзі старшини мали вже прислані різні „добра” на Різдво від дорогої мами, сестри, чи кароокої дівчини. Так накрили стіл і закрили його всячиною. Ялинку прикрасили, свічечки роздобули і засвітили. Запалюючи кожну нову свічечку, згадували когось з помордованих червоним Іродом. Сирій непривітний барак замінився на святочну кімнату. З неописаним почуванням радості засіли ми до спільної Святої Вечері. Одна старшинська родина, одна українська рідня, з одною спільною завжди думкою мрією-боротьби проти кожного окупанта України.

Почались традиційні побажання всього „найкращого”, та „Веселих Свят”. Короткі бесіди, не шаблонні, а щирі — сердешні. Це бажає брат-братові. Говорить друг-другові і бажає сповнення всіх мрій.

Промовляє Шухевич. Як звичайно по-вояцьки, коротко, але з таким багатим змістом. Згадує наших рідних, більшість яких зараз у холодній хаті, і в голоді святкує Різдво Христове на найбагатшій землі світа... Це кульмінаційна точка війни, її напруження. Згадує поляглих друзів Легіону і всіх нам дорогих... А так важко йому згадувати про тих всіх помордованих большевиками, бо сам по здобутті Львова, бачить в тюрмі змасакрованого в звірячий спосіб тіло свого брата. Була хвилина коли здавалось нам, що всі попадемо в сумний настрій. Та ні, це говорить завжди молодий, усміхнений Шухевич. Він пригадує, що й Дитятко — Христос прийшов на світ у час панування лютото Ірода, і вже тієї ж ночі мусило іти в далеку дорогу... але ідея правди перемогла. Завжди починає світати по найтемнішій ночі. Тому й нам, говорив Шухевич — не можна в жодній ситуації заломлюватись, а треба радісно зараз заспівати „Бог Предвічний”...

Важко описати дальші наші тодішні переживання, ще трудніше було б змалювати маляреві той образ нашої тодішньої Свят-Вечері, коли ми з глибокою вірою співали про

перемогу правди над злом. В тому співі оживали всі найкращі спомини щасливих років Різдва вдома. І тоді тихше співали, щоб не зігнати тих гарних споминів з наших душ та не вертатися гадками в прикру дійсність. Але слова „Ірод лукавий”... грімкіше звучали з уст вояків, які заприсяглися були боротися з кожним окупантом України. Це вже співали ті, що готові піти й на муки, але не скоритися бажанням окупантів, хто б вони не були.

„Глянь оком милим, о Божий Сину, на нашу землю, на Україну...”, — понеслось знову такою щирою мольбою, що не треба було знати присутньому чужинцеві нашої мови, щоб зрозуміти, що це моляться козацькі правнуки — за долю, за волю України, за своїх рідних і за свій народ. Вдома так само молились наші батьки про поміч Божу для нас у нашої долі й неволі.

Але де ж дівся сум, де ділось пригноблення?

Невже так можуть святкувати ті, хто завтра можуть бути розстріляні? Святкувати при чашці „ерзац-кави”, і при цьому бути в такому святковому й радісному настрої?

Дивується дуже з того присутній тут поручник-поліцист-конвоір. Що ж він винен, що доручено йому якраз конвоювати тих старшин? Він дивується трохи з того настрою і дещо його ще не розуміє... Починаємо з ним розмову, зокрема Шухевич оповідає йому про Крути, їх значення, про наші визвольні змагання, про зміст деяких наших колядок, про зміст та значення наших обрядів.

Чи варт отакому „параграфові” оповідати такі речі? — говорить один з наймолодших старшин, — де ж він зрозуміє нашу традицію, наші переживання?

Співаємо далі наші гарні колядки, настроїй кращає ще більше. По годині такої спільної вечері встає той чужинець і виходить на довший час. Дивно нам, але вияснюємо собі, що йому досить наших слов'янських звичаїв, української традиції, і тому він вийшов. Так воно, однак, не було. Несподівано вертається з сестрою Червоного Хреста і приносить велику вазу пуншу і велику тапу тісточок... Просить він тепер — дозволити йому, як приятелеві, засісти з нами до спільної Сят-Вечері і, за нашим звичаєм, також передати нам скромний подарок. Він хоче мати нас гістьми. Наша традиція, наші звичаї, а перш за все — наші коляди й оповідання про нашу історію визвольних змагань, особливо за

останніх років, все це перемінило того „параграфа” з твердим — невразливим серцем на виrozumілу людину з щирим серцем.

Пізніше казав він, що бачив, що ми не злочинці, бо боремось за волю своєї батьківщини, ми, що маємо такий релігійний піетизм, що тут його „гора” (зверхники) роблять шалену помилку в боротьбі проти большевиків, не використовуючи такого національного руху, і що це спричинює шкоду не тільки для нас, але й для його народу. Він жалів, що так мало знає нашу історію, що знав її тільки з фальшивих московських джерел і тому ідентифікував нас із „руссами”. Але тепер він зрозумів, хто ми і за що боремось.

Наше традиційне святкування Свят-Вечері зробило диво. По двох днях ми у Львові. Всі не могли втекти, лише, вирвався Шухевич із декількома старшинами. Якби всі пробували тікати, було б нікому не вдалось, бо крім явної була й таємна ескорта.

В тюрмі мали нас розстріляти, ми були вже в сутеринах, де містяться всі призначені на „лісок”, як тоді говорилося; але той самий конвоір — чужинець інтервенное телеграфічно в тодішніх міродайних чинників і вимагає розглянути справу. Так справа затяглась, а пізніше зміна політичних умов вирятувала нас. Рятунок цей мусимо завдячувати нашому обрядові, нашій традиції святкування Свят-Вечері. Це спричинило тоді можливість утечі для Шухевича. Тому з таким оживленням згадуємо ми, всі учасники того Різдва, того Свят-Вечора, ті наші традиційні святкування, що потрапили розтопити найтвердше серце.

Нажаль, той Свят-Вечір був останнім, на якому сиділи всі друзі, старшини ДУН'у, вкупі з Шухевичом при спільному столі, співали й молили Боже Дитятко про ліпшу долю України і її народу: і ми віримо, що наші молитви будуть вислухані, хоч Провидіння Боже хоче, щоб ми ще якийсь час гартувались.

ЗМІСТ

Передмова	3
Є. Побігуций: Дружини Українських Націоналістів на Білорусі	9-42
Перші дні „Ролянду”	12
Обсада ДУН-у	13
Вибух російсько-німецької війни	14
Їзда на фронт	15
Населення	18
Удар	18
З Франкфурту на Білорусь	20
На слідах большевицьких банд	21
Трагічний день Легіону	23
Постачання	24
Підступи большевицьких партизан	26
Рух партизанських частин	28
Тактика німців у поборюванні большевицьких партизан	29
Характеристика старшин	30
Характеристика підстаршин	33
Характеристика стрільців Легіону	35
Відмова продовження служби	37
Чи Легіон сповнив своє завдання	39
Відношення населення Білоруси	40
Розв'язання Легіону	40
Т. Крочак: Витяги з щоденника 1941-1943	43-104
Приїзд до вишкільного коша Легіону ДУН	45
Від'їзд на Україну	47
Молитва	50
Хмелик боронить наші корови	51

Сталося	52
Поворот до коша в Австрії	53
Наш меморандум до німців	45
Нарешті обидва Легіони вкупі	56
Виїзд на фронт	59
Перші місяці в Білорусі	59
Наш „Альказар” серед пралісу	65
В столиці большевицьких партизан	69
На підмінованій дорозі	76
Львів у кігтях „фольксдойтшерів”	78
Знов у Білорусі	80
Спізнена допомога	82
Відсіч обложеному місту	87
В фортеці „Запорізька Січ”	89
Поворот з раненими і вбитими	92
Прощання з Білоруссю	94
„Сорок другий рік минає”	95
Розв’язання Легіону	97
В Києві	99
У Львові	101
К. Малій: Організування і дії Північної Групи ДУН-у 105-112	
Є. Рен: Спогади про ген. Романа Шухевича	113-126
Скромність великого командира	115
Співпраця з командиром Легіону	115
Шухевич правдивий друг-товариш зброї	118
Помста одного з вихованців Шухевича	120
Товариськість і гумор	121
Останнє Різдво з Шухевичом	123